

فوزیہ پروین

اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ سرانجکی، گورنمنٹ ایسوسی ایٹ کالج برائے خواتین، قادر پور راء، ملتان

محمد سلیم

ایم فل، ڈیپارٹمنٹ آف پاکستانی لینگویج، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

سرانجکی کافی وچ ترقی پسند تحریک دے اثرات

Fauzia Perveen *

Assistant Professor, Department of Saraiki, Govt Associate College for women Qadir Pur Raan, Multan.

Muhammad Saleem

M.Phil, Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, Islamabad.

*Corresponding Author: alimian5556@gmail.com

The Impact of Progressive Movement in Saraiki “Kafi”

Kafi is a genre that is considered the soul of Saraiki literature. Some researchers believe that kafi is a genre created to be song, hence it is also called musical melody. Mystic themes are usually written in it, whether it is in Saraiki language or Sindhi or Punjabi language, with the passage of time, Saraiki poets have adopted it to modern requirements, leading to changes in its subjects. Khawaja Farid elevated the Saraiki Kafi to its peak. From Khuram Bahawalpuri's Kafi to Ahmad Aqeel's the journey towards modernity signifies the survival of Saraiki poetry.

Key Words: *Kafi, Mystic, Modern poetry, Literature, Musical melody.*

کافی تے ڈوہڑا سرانجکی خطے دیاں من پسند صنفال رہ گین۔ اس توں پہلے جو سرانجکی کافی اچ ترقی پسندی

کوں گولوں، پہلے ایہ جائن ضروری ہے جو کافی ہے کیا؟

"آکھیا ویندے کافی عموماً پنج ست مصرعیاں دے منظوم کلام تے مشتمل ہوندی اے۔
جیندے اچ ٹیپ (استھائی) دی تکرار ہوندی اے تے نی وی ہوندی۔ لیکن ایہ گالھ جو
، ایندے اندر صوفیانہ کلام یعنی تصوف دے حامل مسلمان صوفیاء دے کلام کوں کافی آکھیا
ویندے۔"^(۱)

انویں تاں ہر زبان دے دانشور "کافی" دی تعریف مقرر کرن دی کوشش کیتی اے تے عموماً اینکوں
سندھ تے سرائیکی خطے نال مخصوص کیتا ویندے۔ کتھائیں "وائی" تے "کافی" کوں ہکاناں ڈتا گئے۔ کتھائیں "وائی"
کوں حضرت شاہ لطیف بھٹائی نال مخصوص کیتا گئے۔ لیکن ایہ گالھ ہک حقیقت ہے جو "وائی" تے "کافی" کوں نیڑے
دی گالھ اے۔ کافی لکھن آ لے صدیاں کوں کافی لکھدے پین۔ انہاں کیتے انہاں دے صنفی تعین داکد اہیں کوئی
مسئلہ نی رہا۔ ایں کلام دی مقبولیت دا ایہ حال رہ گئے۔ جو سندھ وادی خصوصاً سرائیکی خطے دے شعراء کرام کیں وی
صنف اچ جو وی لکھیا۔ گائیکاں تے عوام سنیا۔ اونکوں ہن "توئی" کافی "داناں ڈتا وینداریے۔ لیکن اُجو کے دور اچ کافی
دی "کیفیت" کوں محسوس کرن دی بجائے ایندی صنف تے موضوعات بارے حالی وی ابہام تے غیر یقینی دا چلن
موجود ہے۔ کافی کلام اچ بھیس مقامی تے غیر نصابی سخن دے ناقدین دی طرفوں غیر یقینی کوں ودھاو، سمجھ اچ
آندے کیوں جو انہاں دی اکثریت حملہ آوراں دے مرتب تھے نصاب، زبان تے ثقافت دے تحت "اپنی دانش"
دی تربیت کیتی۔

تاریخ ایں گالھ دی گواہ ہے جو حملہ آور آپنے نال چھڑا تلوار تے گھوڑا ای نی گھن آئے۔ بلکہ اساڈا ہک
ابھجھاں خود ساختہ تصور انہاں دیاں جنگی حکمت عملیاں اچ شامل ہا۔ جینکوں او محکوم لوکاں، اقوام اُتے تھئی قبضہ گیری
دے استحکام کیتے استعمال کریندے ہن۔ ایں جنگی تصور دی تشکیل کیتے انہاں اینکوں کئی شعبیاں اچ ورتیا۔ ملا، قاضی
تے حاکم دے ادارے، آپنی توضیحات دے ذریعے جتھاں ایں نظریے کوں ودھایا۔ اتھاں مفتوحہ اقوام کوں فکری،
تہذیبی، سیاسی تے معاشرتی غلامی اچ مبتلا رکھیا۔ ایں غلامی اچوں نکلن کیتے ہر خطے آپنی آپنی حکمت عملی بنائی۔ زیادہ
مہذب تے تاریخ اقوام حملہ آوراں دے جنگی تصور کوں رب دے مہربان تصور نال بدل ڈتا۔ انہاں تلوار تے
گھوڑے نال جڑن دی بجائے اینکوں آپنی زندگی تے دھرتی نال جوڑ ڈتا۔

دھرتی جائے دی ایہاودانش ہے۔ جیڑھی قبضہ گیر طاقتاں کیتے ناقابل برداشت رہی اے۔ ایہو او مقام ہا
کہ جتھاں نصاب، قانون تے نشر و اشاعت دے اداریاں اچ ناکامی دے بعد خلق خدا کوں جاہل، بد عقیدہ تے پسماندہ

قرار ڈیون دی کوشش کیتی۔ ہن سوچن آلی گالھ ایہ ہے جو، کیا ایہ کوشش کامیاب تھی۔ کبیر داس، میر ابائی، شاہ حسین، شاہ عبداللطیف بھٹائی، بلھے شاہ، رحمن بابا، سچل سیں تے خواجہ غلام فرید جیہیں شعرا کرام دے جنم کوں روکیا ونج سگیا۔ لوکاں شاہی تذکریاں دے مقابلے آپنی متوازی تاریخ مرتب کیتی۔ آج ۲۱ ویں صدی اچ ڈیجیٹل فرامین تے میڈیا ٹرانس دے سامنے دھرتی جائیاں دی دانش و حکمت دا ارتداد ممکن تھی سگیا۔

رب سوھنا دائم تے عظیم ترین ہے۔ حملہ آوراں رب سوھنے دے انہاں اوصاف کوں مخلوق دے خلاف استعمال کرن دی کوشش کیتی۔ انہاں عظمت ایزدی دی من گھڑت تو جیہہ داسہارا گھن تے، آپنے آپ کوں مضبوط کیتا۔ ست نیلے آسماناں وانگوں آپنے ست ماڑاں اچ فرعون تے شداد بن بیٹھے۔ لیکن رب سوھنا انہاں کنوں ڈاڈھا تھیا۔ اوں دھرتی جایاں دے قلوب تے زبان کوں روشن کیتا۔ ایں انوار کوں روکن کیتے بھانویں جو کئی طرحاں دے لشکر کشی تے ادارہ سازی کیتی گئی۔ لیکن اوندے سو جھلے کوں گھٹ نہ کر سگئے۔ منصور سولی اُتے چڑھ گیا۔ شمس تے سرد دی کھل لہوا گھدو نیں۔ میرا کوں صحرا دے حوالے کیتو نیں، فرید خانقاہ بدر تھیا۔ ہزاراں ہوٹھ سیتے گئے۔ کنہائیں کوں گھوڑیاں دے سماں تے ہاتھیاں دے پیراں تلے ماریا گیا۔ اچ مندے، گالھیں کڈھیو نیں، لیکن انسان آزادی تے وقار نال جیون داعزم نہ چھوڑیا۔ ایں عالم فکر و نظر اچ "کافی" رمز حیات بنی تے صوفیاء اینکوں عوام تیں پُجایا۔

سراییکی خطے اچ کافی کلام زندگی دی سب توں وڈی رمز بن تے اُبھری۔ لیکن ایہا کافی تفہیم دے رستے اچ رکاوٹ دا سبب بنی۔ مقامی لسان و تہذیب اچ ابھر دے ایں رزمیے کوں تجریدی معرفت تے روحانیت دے زمرے اچ سٹھ تے اوکھا کرن دی کوشش کیتی گئی۔ یعنی رزمیہ ہک مذاق بن گیا۔ یا ایں آکھ سگدے ہیں۔ جو آپنی سچان دے حق اچ لوکاں دی ہک وڈی مزاحمت سبوتا تھی۔ صوفی شعراء دے مزارات سرکاری غسل تے ریاستی ریشمی غلاف نال "قومیاے" گئے۔

کافی دے تشکیلی عناصر اچ کیف تے سرمستی مقدم، لیکن ایہ کیف و مستی کیندے کیتے۔ ایہ گالھ نظر انداز کر ڈتی گئی۔ انسانی جدوجہد دے ہک وڈے حوالے کوں "تقدیس" دے ناں تے منتقل کرن دی واردات تھی۔ ایں طرحاں آدم دی کامرانی کوں بار بار شکست ڈتی گئی۔ آج کے شعوری منظر نامے اچ تمام حریمیاں دے باوجود انسانی بے توقیری کرن آلے سارے کردار بے نقاب تھئے۔

میڈے نزدیک ایہ روشنی "کافی" ہے۔ جنیں ایں دھرتی اُتے موئے ماندے تے مونجھے انسان کوں "متوازی تاریخ" داکم ڈتا۔ سینکڑیں سالاں تیں ایں تاریخ کوں نظر انداز کرن دی کوشش کیتی گئی۔ لیکن دھرتی جائے دے آپئے آپ تے اوندی کائنات نال تعلق کوں تروڑ نہ سکے۔ دریاواں اچ پھل سٹن، تے ڈیوئے بالن تے اینٹوں آلودہ کرن آلیاں دے درمیان فرق ہمیشہ رہ گیا۔

دھرتی دا پتر بنن تے گھوڑیاں دے سُماں نال اونکوں لتاڑن آلیاں دی چال اچ ہمیشہ فرق رہیا۔ رب سوہنے کوں واحد تے لاشریک منن تے اوندے نال کوں آپئے مقاصد کیتے استعمال کرن آلیاں دے لہجے کڈا ہیں ہو سنویں نہ تھئے۔ کافی ہمیشہ اُوپریاں زباناں دی جاءء بولی کوں اعتبار ڈتا۔

ایہ ماء بولی دی حکمت دا نتیجہ ہے جو، حملہ آوراں دی ذہانت مقامی ذہانت دے سامنے اصولوں نہ کھڑ سکی۔ میں ایہ سمجھداں ۲۱ ویں صدی ساڈیاں گذریل صدیاں دے فکری تے تہذیبی وگاڑ دا شناختا ہے۔ زمانے دے ون توں ایہ کوڑا پھل لہہ تے ساڈیاں در سالاں اُتے آگئے۔ کیا ایہ زندگی دا ثمرہ۔ کیا ایہ بواو انعام آلا راستہ ہا۔ جیندے اُتے ٹرن دی انسان کوں دعا سکھائی گئی ہئی۔ لازمی گالھ ایویں اصولوں نہ ہا۔ آج کے دور دے وگاڑ کوں اقتصادی، سیاسی تے مذہبی اختلافات دے تناظر اچ ڈیکھن آ لے ایں گالھ کوں منن کیتے کیوں تیار کائنی۔ جو ایں دنیا دے اصل وارثاں نال آپنی طاقت دے سرتے کجھ مہم جوواں ہتھ کیتا۔ وارث کوں چور تے، چور کوں وارث قرار ڈیون آلی سائنس دا حاصل معلوم ہے۔ کیا خلق دشمن اداریاں دی شماریات، سیمینار، کانفرنساں، وڈے وڈے دانشور دے ٹاک شوز دے ذریعے مقامی لوکاں کوں چور تے غیر مہذب ثابت کیتا وُج سکے۔ کیا ایہ دھرتی جائے بالکل خالی ہتھ ہن۔ کیا انہاں کوں آپنی سچائی دا کوئی وی آخری ثبوت کائنی۔ جیون تے آزاد راہن دا آخری موقع، یقین کرو انہاں لوکاں کوں آپنی آزادی تے سلامتی دی حقیقی دستاویز موجود ہے۔ آپنی ماء بولی اچ شاعری اللہ دی وڈی نعمت ہے۔

ایہا وجہ ہے جو، تل و طینی شعراء دے نال نال ایہ دھرتی جائی "کافی" دی آپنی ابلاغی مزاحمت دی وجہ توں معتب تھئی۔ خطے دی معلوم تاریخ اچ کافی آکھن آ لے شعراء کوں خاک نشینی دے منصب اُتے فائز ڈٹھا گیا۔ شاہ حسین دے پچھوں لاہور دا کو تو ال لگاتے خواجہ فرید دی نگری اُتے ملتان دا بڈھا انگریز مامور تھیائی۔ گالھ اتھاں وی نی ملی بلکہ کافی اُتے وی کئی پابندیاں لگیاں۔ سب توں وڈا ظلم ایہ تھیایا۔ جو اینٹوں تقدیس دا درجہ ڈے تے "مقامی اچھوتاں" دی پہنچ توں دور رکھیا گیا۔ ایں طرحاں ۲۰ ویں صدی دے آخر تیں کافی کوں مکمل طور تے ابلاغی

امتناع دی چار دیواری اچ محبوس کرتے جندر مار ڈتوئیں۔ ۲۱ ویں صدی دے آغاز اچ انہاں بے ہنر، ان پڑھاں تے سیاسی شعور توں عاری قرار ڈتے گئے۔ لوکاں آپنے لوک تصوف دے ذریعے ایں حیاتی دی رمز کوں ول گولیا۔ ایہو او شعور ہے۔ جینکوں خواجہ غلام فرید سنیں دھرتی دی تاثیر قرار ڈتا۔ نشر و اشاعتی وڈیریاں دے بر عکس، خلق خدا ہنر تے بے ہنری، خواندگی تے ناخواندگی اتھوں تیں جو بقاتے فنا دے وی نویں معنی بنا ڈتے گین۔ جے آکھا ونجے جو مخلوق آپنے خالق کوں اوندیاں حقیقی صفات اچ پاگھدا۔ تاں کیا غلط اے۔ جے ایہ سچ ہے تاں ایں کائنات اچ آدم دا اوہو مقام ہنسی جیڑھا اوندے رب بنائے۔ ہن جے "کافی" دے در کوں لگے جندرے ترن تاں بہوں سارے حلقے موخجے ہن۔

سراہنگی خطہ ہک واری دل نویں سروں جاگدا پئے۔ ہن تساں بے شمار تہذیبی و سیاسی عوامل دا وجود ڈیکھ سگدے وے۔ ایں نویں اُسار اچ شاعری وی واہند کوں ہر جاء ڈھانج سگدے۔ ۲۱ ویں صدی دے مونڈھی ڈیہاں اچ ایں کلام دانواں جنم کوئی معمولی واقعہ کانتی۔ ایہ ایں گالھ دی نشانی ہے۔ جو ایں تل دا بندہ ہجر دی لغت کوں مسترد کریندے ہوئے آپنی پوری شعور توانائی نال زندہ ہے۔ آپنی تاریخ لکھن دا ہنر جانڈے۔

کافی آکھن آلے شعراء کرام صدیاں کنوں کافی لکھدے آئیں۔ گلوکار گاندے آئیں۔ نہاں دی تخلیقی سر مستی اچ جہتاں اتے بیتاں بدلدیاں رہیاں۔ لیکن ایں کلام دا صنفی تعین کڈا ہن وی انہاں دامسلہ نی رہیا۔ ایں کلام دی مقبولیت دا ایہ حال رہ گئے جو وادی سندھ خاص طور تے سراہنگی خطے دے شعراء کرام کہیں وی صنف اچ کجھ وی لکھیا۔ گایکاں کجھ وی گایا۔ عوام وی جو کجھ سنیا۔ اونکوں ہن توئی کافی دانناں ڈتا ویند ارہ گئے۔ لیکن آج کافی دی کیفیت کون محسوس کرن دی بجائے ایندی صنف تے موضوعات بارے ابہام تے غیر یقینی دا چلن عام ہے۔

کافی دے بارے ہک روایت ایہ وی آندی پئی اے۔ جو ایہ صرف سندھ وادی دیاں زباناں، سراہنگی، سندھی تے پنجابی اچ آکھی ونج سگدی اے۔ ڈوجھی کہیں زبان اچ کائنات ہن۔ اتھاں ہک سوال پیدا تھیندے جو کیا، "کافی" دانناں نال معروف شعری تخلیقات، واقعی سندھ وادی دیاں زباناں دے علاوہ ڈوجھے خطیاں دیاں زباناں دے شعری ادب دا حصہ نی رہیاں۔

میں ایہ سمجھداں ایں مقبول صنف دی تفہیم دراصل حیات دے مترادف ہے۔ شاید ساڈی زندگی اچ ایہ ہک سمجھاں رمز یہ ہے۔ جیندے ذریعے اسان سچائی دی کہیں من اُتے لہہ سگدے ہیں۔ ایں پس منظر اچ کافی دی کہیں جامع تعریف دے تعین تے ایندے بارے کہیں واضح نتیجے تیں پہنچن، یا ایں موضوع نال جڑے ہوئے ڈوجھے

نکات تے تفصیلی گالھ کرن توں پہلے مناسب ہوسی۔ جو وادی سندھ اچ بولسجن آلیاں زباناں یعنی سندھی، سرائیکی تے پنجابی دے ادبی اکابرین تے نقاد حضرات دی کافی بارے رائے اُتے وی نظر ماری ونجے۔

معروف سرائیکی محقق تے نقاد ڈاکٹر مہر عبدالحق کافی دے صنفی تعین بارے آکھئے:

"ہیت دے لحاظ نال کافی کینکوں آہدن۔ ایندا جواب ادبیاں تے شاعران دی طرفوں ہمیشہ مبہم تے غیر واضح ملدے۔ حضرت خواجہ سئیں کافی دیاں جیڑھیاں مختلف صورتاں استعمال کیتن۔ انہاں دی تعداد (۳۵) ہے۔"^(۲)

اُتلی بحث اچ ڈسیا گئے۔ جینویں کہیں کوں سمجھ آئی۔ انویں کافی دی تعریف کیتی گئی اے۔ سرائیکی دے ہک دانشور صدیق طاہر آپنے مرتب تھئے۔ "کلام خواجہ فرید" دے دیباچے وچ بھانویں جو کافی کوں علیحدہ صنف دے طور تے ڈٹھے لیکن خواجہ فرید سئیں دیاں کافیاں دی ہیت دا ذکر کریندے ہوئے اونہ صرف کافی دی مروجہ تعریف توں ہٹ گئے بلکہ بالواسطہ طور تے اونکوں ردوی کیتا، او لکھدن:

"شعری اصناف سخن اچ بھانویں جو ہک معروف صنف ہے۔ مگر حضرت غلام فرید سئیں اینکوں عروج تے بچایا۔ کافی دراصل عربی لفظ "کافی" دی ہک شکل ہے۔ لیکن صوفیانہ کلام اچ ایندے اوزان تے بجز اچ اجہنادی تبدیلیاں کر کے ایں صنف دیاں وسعتاں کوں بے کنار کر ڈتا۔ خواجہ سئیں علم موسیقی دے وی وڈے ماہر ہن۔ پیں ساگوں انہاں کافی دے ہک ای بند دے مصرعیاں اچ مختلف اوزان وار کان کوں ربط ڈے کے موسیقی دیاں نویاں نویاں دھناں کڈھیاں۔ روایتی طور تے کافی اچ مطلع، ہک مصرعہ یا ہک شعر تے مشتمل ہوندے تے اوندے بعد ترائے یا چار مصرعیاں دا ہک بند ہوندے۔ بعض دفعہ کافی اردوتے فارسی غزل وانگوں ہم تافیہ شعراں اُتے مشتمل وی ہوندی اے۔ لیکن حضرت خواجہ غلام فرید قدیم روش توں ہٹ تے کافی دے ذریعے آپنے اظہار دے کینوس کوں بے حد وسعت ڈتی اے بلکہ حضرت خواجہ غلام فرید روایتی رستیاں اُتے ٹرن دی بجائے نویں رستے گولینے تے آپنے ڈھیر سارے پہلے شعراء وانگوں مثنوی تے اکتفائی کیتا۔ ڈوجھی گالھ ہوں ویلے تیں کافی کوں یاد خدا تے ترک دنیا دے مضامین کیتے مخصوص سمجھیا ویندا ہا۔ انہاں نہ صرف ایہ جو اونکوں وحدت تے پاکیزگی دے مضامین دالمانت دار بنایا۔ بلکہ حضرت خواجہ

غلام فرید سبیں کافی دیاں فنی وسعتاں اچ اضافہ کرن دے بعد، ایندے اچ ننگی تے
موسیقی دا اورج بھری جنیں کافی دی اثرا انگیزی کوں ڈوڑا کر ڈتا۔"^(۳)
کافی محض ہک اصطلاح ہے یا کوئی باقاعدہ شعری صنفاں بارے آجو کے دور دے سرائیکی محققین داموقف
جان وی ضروری ہے۔ کیوں جو کافی دامر کز سندھ وادی، خصوصاً سندھ تے سرائیکی خطہ رہ گئے۔
ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر آبدن:

"کافی کوں سرائیکی شاعری اچ سب توں زیادہ مقبولیت ہے۔ ایہ نظم دی ہک قسم ہے۔
جیندے ساریاں توں اُتے ڈوں مصرعیاں دا ہک مکھڑا تے ول ڈوں، ترائے یا چار مصرعیاں
دا ہک ہند ہوندے۔ اکثر ٹیپ دا مصرعہ مکھڑے دا ہم قافیہ ہوندے۔ ہک مصرعے دے
مکھڑے تے چار مصرعیاں دے ہند کنوں زیادہ ہندی کافیاں اچ ملدن۔ لیکن کافی دالفظ
"عربی" زبان اچوں آئے۔ جیندے معنی وافر دے ہن۔ لیکن عربی شاعری اچ کافی جہیں
کوئی مخصوص صنف فی ملدی۔ سندھی ادیب رشید لشاری اینکوں امیر خسرو دی ایجاد آکھینے۔
ستار دے موجد، امیر خسرو، بادشاہ وقت دے تعاون نال تقریباً ست سو سال پہلے اُوں
زمانے دے شاہی موسیقار، نانک گوپال کوں ہراون دی غرض نال ہندی تے عجمی راگ
دے ملاپ نال کجھ نویں راگ ایجاد کیتے۔ مثلاً عجمی راگ "بین" توں "ایمن کلیمان"
، "نغار" توں "بج" تے "ہر پر یا چل" توں "کافی بروہ" راگ ایجاد کیتا۔ یعنی امیر خسرو ہر ہریا
میل توں ہک سچواں راگ بنایا تے اونداناں "کافی" رکھیا۔ ایں راگ کوں ایں ساگوں
آبدن۔ جو ایندے اچ موسیقی دے سارے راگ براہ راست موجود ہن۔"^(۴)

سرائیکی کافی دی ابتدائی جان وندی دے بعد ہن ڈیکھن آلی گالھ ایہ ہے جو سرائیکی کافی بارے سرائیکی نا
قدین تے تحقیق کار کیا آبدن۔ بد قسمتی ایہ ہے جو ایں خطے اُتے ہمیشہ حملہ آوری رہی ہے۔ آریاواں کنوں گھن تے
۱۸۱۸ء رنجیت سنگھ دے حملے تیں۔ حملہ آور پہلا کم ایہ کریندے ہن۔ جو مقامی علی ورثے کوں تباہ کریندے ہن۔
ایں جھیں حالات اچ لوک آپنے مقامی ورثے کوں نہ سنبھال سکے۔ ہن سوچن آلی گالھ ایہ ہے جو، سندھ وادی جیہاں
زرخیز خطہ جتھاں دنیا دا پہلا معلوم شعر آکھیا گیا ہووے تے جتھاں گھٹ وگھٹ ترائے ہزار سال پہلے "رگ وید" جیہی
کتاب تخلیق تھی ہووے۔ اُوں خطے اچ علوم دے ارتقاء تے ابلاغ دیاں صدیاں اچ چند حروف وی نہ لکھے گئے

ہوں۔ سوچن آلی گالھ ایہ ہے جو ملتان دی سیر کرن آلیاں و احال حویلہ تاں انھاں سیلا نیاں دیاں آپنے ملکاں اچ محفوظ رہے گیا۔ لیکن ملتان اچ ملتان دا علمی تے ادبی ورثہ محفوظ نہ رہے سگیا۔ ایہا وجہ ہے جیڑھے ایں عہد دا مورخ تے ادبی نقاد آپنے آج دیاں کڑیاں گزرے کل نال جوڑن دی کوشش کیتی نے تاں سوائے ماضی دی مٹی تے سوا کجھ ہتھ نی آندا۔ ہیں ساگوں سندھ وادی دی کہیں وی قدیم ادبی تخلیق یا مقامی اصناف ادب دے آغاز کوں گولن دی سبک اچ انہاں عوامل کوں نظر انداز کرن کہیں وی صورت مناسب کانتی۔

سندھ دے معروف دانشور، محقق تے مورخ پیر حسام الدین راشدی آپنی ہک تحریر وادی سندھ اُتے تھیون آ لے بیرونی حملیاں بارے آکھیے:

”۱۹۱۴ء، ۱۰۰۰ تین ہک صدی سندھ کیتے قیامت صغریٰ کنوں گھٹ نہ ہی۔ جیندے اچ سندھ علمی و مادی حیثیت نال تباہ تے برباد تھی گیا۔ انہاں اوکھے وقتاں اچ سندھ دا او نقصان عظیم جیندی تلافی آج تیں نی تھی سگی۔ او ایہ ہاجوں علم و ادب دا صدیاں دا سرمایہ اُتے تلے تھی گیا۔ روحانی فیض تے ارشاد دیاں او مسنداں جتھوں عرفان و تصوف دے چشمے نکدے ہن۔ او خالی تھی گئے۔ او خانگا ہیں جتھوں معرفت تے عظمت الہی دے نغمے سُیندے ہن۔ ویران تھی گیاں۔ او مدرسے جتھوں علم و فضل دے دریا واہندے ہن او خشک تھی گئے۔“ (۵)

سندھ وادی دی عوام تے اتھوں دا علم و ادب، تہذیب و ثقافت نال صدیاں اچ جیڑھا ظلم تھئے۔ اوندے اثرات دا جائزہ گھنن دے بعد معلوم تھیندے۔ جو ۱۰۰۶ء دیاں سردیاں اچ جڈاں ایشاء دے ہک ملک جاپان دا تخلیق کار موراسکی شکیبو آپنی زبان اچ معلوم دنیا دا پہلا ناول (The Story of Genji) لکھن شروع کر چکیا۔ جیڑھا آج توں کوئی تقریباً ہزار سال ۱۰۰۷ء اچ مکمل تھیا۔ انہاں ڈنیہاں ایشاء دی ہک ڈوجھی ریاست غزنی دا سلطان محمود غزنوی ملتان اُتے ایں طرحاں حملہ آور تھیا۔ ۲۰ کروڑ طلائی درہم لئیے ایندے باوجود آپنی خود ساختہ مذہبی توجیہات دے اُوڈھر قرامطی فرقے آلیاں کوں ماریا تے قتل عام کیتا۔ تاکہ نہ اتھوں دے لوک زندہ راہون تے انہاں دی ثقافت۔

ایں طرحاں صدیاں دی حملہ آوری تے حملہ آور زبان و ادب آ لے پاسے، سندھ وادی دیاں مقامی زبانوں تے ثقافت نال روار کھی گئی۔ ہزیرت دے نتیجے اچ پیدا تھیون آلی ادبی، تحقیقی تے تنقیدی بے سروسامانی تے مایوسی

سرائیکی ادبی روایات کوں اگوں تے نہ ٹرن ڈتاتے انہ اے ورثہ محفوظ رہ سکيا۔ سرائیکی تحقیقی تے تنقیدی ادب اچ کافی دے بارے پہلا تحقیقی مواد سا کوں معروف سرائیکی محقق تے دانشور کیفی جام پوری دی کتاب "سرائیکی شاعری" اچ نظر آندے۔ لیکن کافی داتین تے اوندے آغاز بارے انہاں دا بیان مکمل یقین توں گھٹ ودھ ہوں تحقیقی ابہام تے لگی بدھی رائے اُتے کھڑے، جیڑھے ہک عرصے توں ایں خطے دے تخلیق کاراں تے ناقدین دی طرفوں کہیں نہ کہیں طریقے مسلسل دھرائی گئی ہے۔

کیفی صاحب کافی کوں بلا کہیں تجربے دے سرائیکی صنف ادب قرار ڈیندے ہوئے لکھیے:

"انویں تاں شاعری دی ہر او صنف جیڑھی ایں زبان اچ موجود ہے۔ جیڑھی جو اردوتے فارسی اچ مستعمل تے مروج ہے۔ مثلاً غزل، مثنوی، قصیدہ، قطعہ بند، مسدس، تے محض وغیرہ۔ لیکن انہاں اصناف بعد اچ رواج پاتا۔ صرف ڈوہڑا تے کافی سمجھیاں ڈوصنفاں ہن۔ جیڑھیاں ایں زبان اچ قدیم کنوں موجود ہن تے مغربی پاکستان دیاں تریبے وڈیاں زباناں یعنی سندھی سرائیکی تے پنجابی اچ مروج ہن تے ایہ ڈوہڑاں صنفاں ایں زبان داسب توں وڈا تے مہانگا سرمایہ ہن۔" (۱)

کیفی جام پوری سیں کافی دے آغاز بارے کہیں تاریخی سند اُتے انحصار کرن ہا۔ کوئی معتبر حوالہ ڈیون دی بجائے۔ ایندے بارے سرسری ذکر کریندے ہوئے کافی گو شعراء خاص طور تے خواجہ فرید دیاں کافیاں اچ کیتے گئے تجربات کوں آپنے بیان داموضوع بنائے۔ او لکھدن:

"سندھی زبان اچ کافی دا ابتدائی ناں "وائی" ہاتے ایہ شاہ عبدالطیف بھٹائی، دی ایجاد سمجھی ویندی اے۔ انہاں سرائیکی اچ وائی آکھی ہے۔ سرائیکی اچ ایہ صنف شاہ دی وائی توں پہلے رائج ہی تے اینکوں کافی ای آہدے ہن۔ خواجہ علیہ رحمت قدیم کافی آکھن آلے شاعر اں مثلاً، شاہ حسین، شاہ لطیف تے سچل سرمست، دیاں رستیاں توں ہٹ تے ہک نویں راہ گولی۔ پہلے کافی کجھ مصرعیاں تیں محدود ہوندی ہی۔ آپ ہوریں طویل کافیاں لکھیاں لیکن ایہ طوالت قاری اُتے بارنی بندی۔ آپ موسیقی تے فن عروض اُتے مکمل عبور رکھیندے ہن۔ ہن ساگوں فی لحاظ ناں نویں تے کامیاب تجربے کیتے تے کافی دی ہیبت اچ

خوشگوار تبدیلیاں کیتیاں۔ آپ دیاں کافیاں مربع تے مثلث شکل اچ ہن تے بعض کافیاں اچ شروع توں آخر تئیں مکلمے ہی مکلمے ہن۔" (۷)

کینی جام پوری ایہ استدلال جو سرانگیکی زبان اچ کافی سندھی کنوں پہلے موجود ہی۔ آج کے عہد اچ مستند حوالے دی شکل اختیار کر گئے۔ معروف پنجابی محقق محمد آصف خان سندھی، محقق، ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ دے نظریے جو کافی سندھ اچ جنم گھدے۔ توں اختلاف کر بندے ہوئے طنز کیتے جو:

"ایہ وی آکھیا وچ سگدے جو بابا فرید گنج شکر ۱۱۸۸ء، ۱۲۸۰ء تے حضرت بہاء الدین ذکر یا ملتان ۱۱۷۱ء، ۱۲۶۷ء دے بہوں سارے مرید سندھی ہن۔ او انہاں بزرگاں دیاں محفلاں اچ ذاکراں تے قوالاں کنوں کافیاں سنڑ دے ہن تے اتھا ہوں کافیاں سندھ داسفر کیتا تے انہاں سندھی کافی ادا آغاز کیتا۔" (۸)

"جے ایں قیاس کول باقی شواہد دے سیاق و سباق اچ ڈٹھا ونجے تاں ول ملتان دی دھرتی کافی دی جنم بھومی بندی ہے۔ جنہاں سرانگیکی زبان اچ آکھیا گیاں کافیاں نہ چھڑا سندھ تئیں گیا۔ بلکہ وسطی تے شمالی سندھ توں تھی کے جنوبی ہند تئیں پھجیاں۔ ملتان اچ سرانگیکی کافی دے جنم بارے سارے معلوم شواہد، تیر ہویں صدی عیسویں توں متعلق ہن۔ سرانگیکی کافی بھانویں ابوالحسن، یحییٰ الدین، امیر خسرو دی ایجاد تھی۔ "کافی" راگ دی صورت وجود اچ آئی یا شاہ شمس سبزواری دے لکھیے "گنان" دی صورت، ایہ سارے کہے زمانے دیاں شخصیات نال منسوب ہن۔ جیڑھے ہک ڈوجھے دے سینگے سنگتی ہن۔ امیر خسرو (۱۳۲۵ء، ۱۲۵۳ء) سلطان آمد دے زلے ملتان آئے تے منگولوں دے ہتھوں پکڑ تیج پئے۔ جیدنویں جو پہلے ذکر تھے سندھی ادیب رشید لاشاری کافی کول کافی راگ دی صورت امیر خسرو دی ایجاد آکھیے۔ انہاں قیام ملتان دے دوران ہندی تے عجمی راگاں دے ملاپ نال کجھ نویں راگ ایجاد کیتے۔ مثلاً عجمی راگ "یمن" توں "ایمن کلیان"، "حجاز" توں "بیچ" تے "پریا میل" توں "کافی بردہ" راگ ایجاد کیتا۔ یعنی امیر خسرو ہر پریا میل اچوں ہک سنچورن راگ وضع کیتا تے اونداناں "کافی" رکھیا۔ ایں راگ کول "کافی" ہیں ساگون آہدن کیوں جو ایندے اچ

موسیقی دے سارے راگ براہ راست موجود ہن۔ سندھی ادب دے تذکرے اچ سید
لطف علی منظوروی رشید لشاری دے ہیں خیال دی تصدیق کہتی اے۔^(۹)

ایویں جے آکھیا ونجے جو سرائیکی کافی دی اولین شہادت شاہ شمس سبزواری دے گنان ہن۔ تاں ول وی
کوئی اچھنبے آلی گالھ کائی۔ کیوں جو شاہ شمس دا انتقال ملتان اچ امیر خسرو دی آمد توں پنج سال پہلے ۱۲۷۶ء اچ تھیا۔
ہیں ساکوں عین ممکن ہے جو شاہ شمس سبزواری ملتان آئے ہوں۔ تاں شاہ شمس دے گنان زبان زد عام ہوں
پاروں "کافی راگ" دی تخلیق دا سبب وی نیئے ہوں۔ ایں طرحاں ایہ کافی اپنے اپنے حسن کلام و حسن گائیکی دی وجہ
توں بابا فرید الدین گنج شکر (وفات ۱۲۸۰ء) تے بہاء الدین زکریا (وفات ۱۲۶۷ء) دیاں خانگاں تے پُج کے مزید
ابلاغ دا باعث تھیاں ہوں۔ کیوں جو حضرت بہاؤ الدین زکریا ملتانی، شاہ شمس سبزواری دی وفات توں ۹ سال پہلے
وفات پاگئے ہن۔ جڈاں جو بابا فرید گنج شکر انہاں دے (شاہ شمس سبزواری) دے چار سال بعد تے امیر خسرو دی آمد
توں ہک سال پہلے وفات پاتی۔ لہذا بابا فرید گنج شکر دے اشلوکاں اچ شاہ شمس سبزواری دے گنان دالسانی و موضوعاتی
سانجھ داہوں کجھ غیر فطری کائی۔ کیوں جو سارا مواد، شواہد ایں گالھ دی گواہی ڈیندن۔ جو پنجابی زبان دالفظ سب
توں پہلے ۱۵۵۲ء اچ توشہ گنج بخش دے شعر اچ استعمال تھیا۔ جڈاں جو ملتانی زبان دا وجود کئی صدیاں توں اوندی اصلی
شکل اچ نہ صرف موجود ہا۔ بلکہ قدیم کتاباں دے حوالے دے طور تے ڈتا ویندا ہا۔ ایہ ضروری نی جو سرائیکی اچ شاہ
شمس سبزواری دے گنان توں پہلے "کافی" دا وجود نہ ہووے۔ زمانے دے عذاباں، حملہ آوراں دی طرفوں بربادی،
سندھ وادی اچ کجھ سمجھاں دستاویزی اثاثہ باقی نہ چھوڑیا۔ جیندے نال ماضی دیاں مسافتاں کوں تہ درتہ جوڑیا ونج
سکے۔ محققین ایں گالھ تے متفق ہن۔ جو سرائیکی اچ کافی گائی دا ابتدائی دستیاب نمونہ شاہ شمس سبزواری دے گنان
ہن۔ جیڑے ۱۳ویں صدی اچ تخلیق تھئے۔

اے سبھاگا

اس دنیا دے وچ کیا گھن آویں

کیا گھن ویسے نال سبھاگا

اے سبھاگا

ناگو توں آویں ناگوں تو ویسے

کر گھن ورنج و پار بھاگا

اے سبھاگا
کھال دھنی رب لیکھا منگی
سنگ چلو نراون سبھاگا
اے سبھاگا
آپے شاہ، نلا آپے شاہ قاضی
آپے وید قرآن سبھاگا
اے سبھاگا
میچلے میچلے صاحب سندھ لکھیتی
آدنی ملتان سبھاگا
اے سبھاگا
چارے کوڈھو، چار چکلا
مول چوک ملتان سبھاگا
اے سبھاگا
گنان مہارس پیر شمس بولیا
ساچا لکھسی یار سبھاگا (۱۰)

شاہ شمس سبزواری دانتذکرہ گنان ۱۳ ویں صدی عیسویں اچ سرانگی کافی دی ابھیچی کچی گواہی ہے۔ جیڑھی جو سندھ وادی دی کہیں ڈو جھی زبان بشمول سندھی اچ دستیاب کائنی۔ جے ہیبت دے اعتبار نال اینداجانزہ گھنوں تاں ساکوں اے سبھاگا دے طور تے بار بار دہرائی گئی استھائی وی ملدی ہے تے من اچ کافی گوئی دا معروف موضوع وی۔ ایندے اچ جتھاں ملتان دے تذکرے نال سرانگی وسیب دی سنجان دا اہتمام ہے۔ اٹھاپیں بادشاہ، نلا، قاضی جیہیں کردار وی موجود ہن ایہ کردار ہمیشہ توں "لوک نفرت" دی علامت رہ گین این گنان دی لسانی تفہیم توں ایہ راز کھلے جو ایندے اچ ورتی گئی زبان ست صدیاں دے بعد وی آج بولیجین آلی سرانگی کنوں اصلوں مختلف کائنی۔ صوتی لحاظ نال تے نہ معنوی لحاظ نال جڈاں جو ایندے برعکس تے کم از کم ایندے ڈوں صدیاں بعد تخلیق تھئے، بابا گرو نانک دے اشلوکاں دی لسانیات آپنی مذہبی حیثیت اچ تاں فضیلت دی حامل ہے۔ لیکن کافی دیاں معروف

تعریفاں اچوں کہیں تے وی پوری نی آندی۔ ایویں ایہ اشلوک بھانویں گردنا تک نال منسوب ہوون یا بابا فرید گنج شکر نال آپنے موضوعات دے لحاظ نال ایں کافی گوئی دے زمرے اچ نی آندے۔ جیڑھے انہاں توں ڈو ڈھائی صدی پہلے شاہ شمس گنن دی صورت تخلیق کیتے۔ شاہ شمس سبزواری دے گنن اچ ورتی گئی سرانیکی زبان نہ صرف چنگی طرحاں نکھری ہوئی ہے بلکہ آپنے رچاؤ، سبھاؤ تے ابلاغ اچ وی تسلسل دی امین ہے۔

ہن اتھاں ایہ سوال پیدا تھیندے جو "کافی" ساڈے سندھی دانشوراں مخدوم طالب المولیٰ تے ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ دے مطابق "کافی" عربی نظم "قافیہ" (قصیدہ، نظم) دا آسان سندھی ناں ہے جیڑھا کثرت استعمال نال کافی تھی گئے لیکن سوچن سمجھن آلی گالھ ایہ ہے جو تیرہویں صدی عیسوی یعنی ۱۷ ویں صدی ہجری اچ شاہ شمس سبزواری دی ایہ منظوم تخلیق "کافی" کیوں نہ سڈ بجی تے ایندا اصطلاحی ناں "گنن" کیوں تھیا عین ممکن ہے جو تیرہویں صدی عیسوی تیں ایں ہیبت تے ایں موضوع دی نظم کوں "کافی" دے ناں نال سبجاتا وی نہ ویندا ہووے ایندے نال ایں واقعے توں وی سندھ دی ہے جو امیر خسرو دی ملتان اچ آمد شاہ شمس سبزواری دی وفات دے ۵ سال بعد ۱۲۷۱ء اچ تھی تے ہک رائے ایہ وی ہے جو اتھاں راہن دے دوران انہاں راگ "کافی" ایجاد کیتا۔

ڈاکٹر نبی بخش بلوچ دے کول کیوں جو "کافی" نظم دی ہک صنف تے "کافی" وائی واگوں گائیکی دی اصطلاح ہے۔ ہیں ساگوں کجھ بعید کاسنی جو ۱۲۸۱ء اچ امیر خسرو دی ملتان آمد تے کافی راگ دی ایجاد دے بعد سندھ اچ لکھی گئی "کافی" ملتان تے ایندے نال لگدڑ علاقیاں اچ لکھی گئے "گنن" کافی راگ اچ گو بجن پاروں "کافی" تھی گئے ہوون کیوں جو تیرہویں صدی عیسوی توں پہلے وادی سندھ دی کہیں وی زبان اچ خصوصیات نال "کافی" ناں دی شعری تخلیق یا گائیکی دا کوئی دستاویزی ثبوت نی ملدا بلکہ مختلف اصطلاحی ناواں نال لکھی جیوں آلیاں ہمہ قسم شعری اصناف دے "کافی" اچ ڈھلن دا واقعہ ملتان اچ امیر خسرو دی آمد دے بعد ای قرار پیندے ایندے بعد ایں خطے اچ جو کجھ وی لکھی گیا جیڑھا کجھ وی گایا گیا اونکوں "کافی" آکھی گیا۔

"ایہ وی تھی سگدے جو سرانیکی گنن کوں سرانیکی کافی دا قالب ڈیون آلے امیر خسرو (۱۳۲۵-۱۲۵۳) ہی ہوون۔ امیر خسرو ملتان اچ پنج سال مقیم رہیے۔ ایں دوران انہاں سرانیکی زبان سرانیکی زبان دی سکھ گھدی راگ "کافی" دی تخلیق دے دوران ایں خطے اچ زبان زد عام تھیئے "گنن" یقیناً انہاں دے سامنے ہوسن ایں صورت اچ گائیکی دارنگ پاتے سرانیکی گنن، سرانیکی کافی کلام اچ منقلب تھئے تے ایویں ہوون کوئی قیاس توں پرے کاسنی

بھانویں جو امیر خسرو نال منسوب کوئی سراینکی کافی فی ملدی لیکن اچھییاں بے شمار ملتانی
بجھارتاں حوالے کیے موجود ہن جنہاں دی تخلیق امیر خسرو کیے۔^(۱۱)

ہن توئی اسماں سراینکی کافی اچ ترقی پسندی دے آثار گولین دی بجائے سراینکی کافی بارے کھل تے گالھ
کیے اے اینکوں سمجھے بغیر سراینکی کافی بارے گالھ کیوں اگوں تے ٹرسگدی ہے جتھوں تیں سراینکی کافی اچ ترقی
پسندی دا تعلق ہے ایہ سلسلہ بہوں دیر حضرت خرم بہاولپوری دے دور توں شروع تھیندے این توں پہلے کافی اچ
صوفیانہ مضامین دی بھر مار رہیہ گئی اے۔ انی دے نال پہلا تاثر دی ایہو ابھر دے جو ایندے اندر صوفیانہ
مضامین ہوں۔ ایہ گالھ ہک حقیقت ہے وچ ملتان تے سندھ اچ کافی گوئی دی روایت ہک عرصے کنوں موجود ہی ایں
گالھ دا اندازہ اتھوں لاؤ جو، شاہ حسین و سدالاہور اچ ہالیکن انہاں دامستند کلام موہن سنگھ دیوانہ کوں لاہور دی بجائے
سندھ اچوں ملیا ایہ ملتان تے سندھ اچ کافی گوئی دی قدامت دا ہک ثبوت دی ہے ہن ڈیکھن آلی گالھ ایہ ہے جو شاہ
حسین آپنیاں کافی اچ جیڑھی زبان ورتی ہے او پنجابی ہی یا ملتانی۔ اوند اندازہ اتھوں ایں کافی کنوں لاسگدے وے۔

گھم چر کھیا گھم

تیڈی کتن والی جیوے، نلیاں وٹن والی جیوے
گھم چر کھیا گھم

بڈھاہوئیوں شاہ حسیناڈنڈیں چیراں پیماں
اٹھ سویرے ڈھونڈن لگوں سنجھ دیاں جو گیاں
ہر دم نام سنبھال سیں دا، تاں توں استھر تھیوویں
پنجاں ندیاں دے منہ آیاکت کن چایا جیویں
چر کھا بولے سیں سیں، بائیٹر بولے توں
کہہ حسین فقیر سیں دا میں ناہیں سب توں^(۱۲)

ایں گالھ توں ہٹ تے سراینکی کافی اچ جدت خرم بہاولپوری پیدا کیے ایں سلسلے دا نامور دانشور حفیظ خان

لکھیے:

"جیڑھے دور اچ خرم بہاولپوری کافی کلام اچ نویں موضوعات دے نویں در کھولینے تے
اُوں کنوں معرفت دے رستیاں اچوں کڈھ، براہ راست دی حقیقت اچ گھن آئے عین ہوں

زمانے مٹوٹلی تحصیل شجاع آباد، ملتان ایچ وسن آلے ہک کافی گو شاعر رائنا اللہ ڈیو ایپا پر جوش
دی روایتی کافی کون انہاں موضوعات نال متعارف کرایا جیڑھے ایں توں پہلے کافی کلام ایچ
کاناں ور تیتے گئے ہن۔^(۱۳)

اللہ ڈیو ایپا پر جوش ۱۹۳۵ء-۱۸۷۴ء دے کافی کلام ایچ بھانویں جو خواجہ غلام فرید تے خرم بہاولپوری ڈو
نہیں دارنگ موجود ہے جے غور کروں تاں ایہ کوئی غیر فطری گالھ کا سنی لیکن ایندے باوجود نو آبادیاتی قبضہ گیری
تے بیرونی حملہ آوری دے جبر داشکار تھی معاشرت ایچ زندگی گزارن دی کیفیت کون زبان عطا کرن پر جوش دا کمال
ہا۔ آپنی عمر دے شعوری دور ایچ اتھاں انگریز دی طرفوں عطا کیتے گئے ضابطیاں تے انہاں دے طرفوں لگیاں
پابندیاں نال واسطہ پیا انگریز دے بنیے ہوئے محکمے، انگریز دی طرفوں ڈتیاں، اصطلاحیں تے انگریزی احکامات کون
مقامی کارندیاں دے ذریعے نافذ کرتے، انگریز حکام تیزی نال بدلے ہوئے حالات تے ترٹ پھٹ داشکار سماجیات
ہک حساس شاعر تے کیا گردی اے۔ او کیوں ڈدے۔ سوچیندے تے سمجھدے ول اونکوں آپنی کافی ایچ
موزوں کریندے کافی دے ارتقائی سفر ایچ ہک انوکھاتے کامیاب تجربہ ہے ڈاڈھیاں دا ڈھپ ہووے یا آمریت
دے تلے لگیاں عدالتاں اللہ ڈیو ایپا پر جوش دی کافی ایچ موجود فکری مزاحمت ترقی پسندی دارتہ ڈکھیندی اے جے
اساں اللہ ڈیو ایپا پر جوش دے کلام کون ڈیکھوں تاں انہاں دی کافی ایچ روایتی مضامین نظر نی آندے بلکہ ترقی پسندی
بولیندی اے ایندا مطلب ہے جو خرم بہاولپوری کون جیڑھی روایت غزل ایچ شروع تھی انہاں دے سیگے سگی
شعرا کرام اونکوں قبول کیتا تھوں تیں جو کافی ایچ نویں موضوعات آون لگ گئے پر جوش دی ایں کافی کون حوالے
دے طور تے ڈیکھ سکدے ہیں۔

درداں دی ماری دلڑی علیل اے

سوہنناہ سُندا کھاں دی اپیل اے

سے، سے کیتو سے حیلے تے چارے

مفتے رلیو سے در در آوارے

سوہنیاں دے گھر ہن اصلوں وسارے

ڈکھڑے نی تھیندے ہک پل پیل اے

کم کار گھرتوں بے کار تھی آں
لالاتے دل کوں پیار پئی آں
لکھ لکھ طریقے ہن ہار گئی آں
دلبر دی ڈیکھاں کیڑھی دلیل اے
پر جوش ویساں توڑے زل جو ویساں
ڈکھ سول سہساں اصلوں نہ ڈرساں
دلبری نہ سہندی کیویں جہرساں
دج گل جو پوساں تھیسن وسیل اے^(۱۴)

ایں عہد دے ڈوجھے کافی آکھن آ لے شعراء اپوں مکھن نیلہ، مظفر گڑھ دے حاجی اللہ بخش خادم، خواجہ محمد قلندر تے میر علی نواز دی ڈاڈھے مشہور تھئے۔

"جینویں جو پہلے ذکر تھئے خرم بہاولپوری آپنی طویل عمر اچ سرانگی شاعری دے روایتی رستیاں کنوں بغاوت کریندے ہوئے جیڑھی نوعیت دے دبستان دی بنیاد رکھی۔ اوکوں نہایت محتاط لفظاں اچ دی خالصتاً ترقی پسندانہ قرار ڈتا ونج سکیندے ہک پاسوں تاں انہاں کافی گوئی اچ فنی تے موضوعاتی تجربات دے سلسلے کوں اتھوں شروع کیتا جتھوں حضرت خواجہ غلام فرید سیس چھوڑیا ہاڈوجھے پاسوں خرم بہاولپوری، خواجہ سیس دے بر عکس سرانگی غزل کوں کافی دے زمرے اچ کائی گھدا۔ بلکہ اوکوں باقاعدہ غزل سمجھ تے لکھیا تے اعلانیہ سرانگی غزل دی بنیاد رکھی۔ انہاں نہ صرف ترقی پسندانہ مواد دیاں حاصل نظماں لکھیاں بلکہ ۱۹۵۰ء اچ لاہور تھیون آلی ترقی پسند مصنفین دی کانفرنس دی صدارت کیتی۔ جیڑھی انہاں دی سرانگی شاعری اچ ترقی پسندانہ رجحانات کوں ودھاوان دا اعتراف اے۔"^(۱۵)

ایں مختصر گالھ مہاڑ دے بعد ہن ضرورت ایں گالھ دی ہے۔ جو انہاں شعراء کرام بارے گالھ کرتے جتھے جنہاں دیاں کافیاں اچ ترقی پسند رجحانات موجود ہن۔ ایندے اچ کوئی شک نی۔ جو حضرت خواجہ غلام فرید (۱۹۰۱ء۔ ۱۸۴۵ء) پوری صدی تے ہن توئی سرانگی خٹے دے لوکاں کوں آپنے سحر اچ رکھیا ہوئے۔ لیکن حقیقت ایہ ہے جو

خرم بہاولپوری ۱۹۵۱ء-۱۸۵۳ء دے دور اچ کافی اپنے موضوعات دے حوالے نال ہک نواں جہان پیدا کیتا۔ اوندی وجہ ایہ ہے۔ جو خرم سیں پڑھئے لکھئے تے باشعور شاعر ہن۔ جدید دور دے تقاضیاں کول جانڈ دے ہن۔ ڈوجھا انہاں دے زمانے ترقی پسند تحریک روز ڈیہاڑی نواں پنہدہ کریندی پئی ہئی۔ انہاں جتھاں روایتی اسلوب تے موضوعات برقرار رکھئے نال آپنی کافی اچ ہک نویں سوچ گھن آئے۔ ایہا وجہ ہے جو جدید سرائیکی شاعری اچ انہاں کول سوجھوان تے آگوان نیا بندے۔ ہن اسان کجھ کافی گو شعراء دی شاعری خصوصاً کافی اچ ترقی پسند رجحانات کول ڈیکھن دی کوشش کریندے ہیں۔ ہن سوچن آلی گالھ ایہ ہے جو ترقی پسند صرف بالا دست طبقات یا سرمایہ داری دے خلاف لکھن ہے یا ہک نویں سوچ کول آگول تے ٹورن دی ترقی پسندی اے۔ اس سلسلے کجھ شعراء کرام جنہاں آپنی کافی اچ ترقی پسندی دے رجحانات کول آگول تے ٹوریا۔ انہاں بارے مختصر آتھریر کریندے ہیں۔

خرم بہاولپوری (۱۹۵۱-۱۸۵۳ء):

بلاشبہ خرم بہاولپوری جدید سرائیکی شاعری دے وڈے دھان ہن۔ انہاں بارے نامور دانشور سیں حفیظ

خان آبدن:

"انویس تے ویہویں صدی نال جڑے سرائیکی کافی دے ارتقائی سفر اچ ہک اہم ترین ناں خرم بہاولپوری دا ہے۔ مولوی نصیر الدین خرم بہاولپوری، احمد پور شرقیہ (بہاولپور) اچ خواجہ غلام فریدی پیدائش دے محض نو سال بعد پیدا تھئے تے انہاں توں پینچھواہ سال زیادہ عمر پاتی۔ بھانویں جو خرم بہاولپوری خواجہ غلام فریدی دے ہم عصر اں اچ شمار تھیندن۔ لیکن انہاں آپنی جدت پسندی تے زبان و بیان اُتے مکمل عبور دی وجہ توں سرائیکی کافی دی نہ صرف ہیئت بلکہ موضوعات وی بدل ڈتے۔" (۱۶)

خرم بہاولپوری قدامت دے نال جدت پسندی ہن۔ انہاں دی کافی اچ ترقی پسندی درجہ اتم موجود

ہے۔

ہر گالھ توں کوڑے تاں ہیں

پر ایہ ڈسا سونہا جو ہیں

سوہنی نہ رادھی تیں کہ میں

گروان اچ جھاتی تاں پا

اس شعر اچ بالا دست طبقات دے خلاف طنز موجود ہے۔ ایہ گالھ پہلے واضح تھی چکی ہے۔ جو خرم کون حیاتی دے آخری ڈنہاں لاہور اچ تھیون آلی ترقی پسند تحریک دے اجلاس دی صدارت وی نصیب تھی تے ایں سلسلے عذاب وی بھو گیا۔ لیکن ول وی ترقی پسندی دی لہر جیڑھی سرانجی خطے اچ ۲۰ ویں صدی اچ آئی او حیران کن ہے۔ ایں سلسلے حفیظ خان آہدن۔

"ویہویں صدی عیسوی دی چھیونویں تے ستوویں دہائی اچ ایجکھیں نوجوان تخلیق کاراں اپنا آپ منوان دی کوشش کیتی۔ جیڑھی جو سیاسی، معاشی تے مذہبی قدران دی پامالی دے سبب بیک وقت مایوس، ناراض تے اپنا آپ کنوں تنگ ہن انہاں ادب اچ مروجہ اصناف سخن توں لا تعلق اختیار کر گھدی تے ول نسبتاً کم معروف تے غیر روایتی اصناف اچ آپنے جذبات کون زبان ڈیون دی کوشش کیتی۔" (۱۷)

ہن ڈیکھن آلی گالھ ایہ ہے۔ ایں دوران جیڑھے نویں نینگر سامنے آئے۔ انہاں سرانجی اچ آزاد نظم لکھن شروع کیتی۔ انہاں اچوں اسلم جاوید، ارشاد تونسوی تے ممتاز حیدر ڈاہڑ پیش پیش ہن۔ معاشرے دے رجعت پسند طبقات انہاں نظماں کون ترقی پسندانہ آکھ تے رد کر ڈتا لیکن انہاں شعراء دے منفرد انداز مخاطب سرانجی وسیب اچ شعوری بیداری دی ہک ایجکھی لہر ڈوں ایجکھیں نوجواناں کون سامنے گھن آئی۔ جنہاں دی شاعری پورے خطے کون حیران کر ڈتا۔ ایہ ڈوہیں شاعر رفعت عباس تے اشولال ۲۰ ویں صدی عیسوی دی ہیں ڈھا کے اچ آہنیاں منفرد شعری تخلیقات "پڑچھیاں اُتے پھل" تے چھیڑوہتھ نہ مرلی "نال سرانجی ادبی منظر نامے اُتے طلوع تھئے۔ رفعت عباس (۷ جولائی، ۱۹۵۷ء):

رفعت عباس داناں غلام عباس ہے۔ آپ دی پیدائش ۷ جولائی ۱۹۵۷ء ہے۔ آپ ہوریں دے والد صاحب ملک حسن بخش محکمہ ریلوے اچ ملازم ہن۔ نوکری دی وجہ توں "چناب ویسٹ بنک" مظفر گڑھ راہندے ہن۔ رفعت عباس سیں دا بچپن دریائے چناب دے کنارے گذرے۔ آپ گورنمنٹ ہائی سکول سکندر آباد کون میٹرک پاس کیتا۔ ول گھریلو حالات دی مجبوری کون ریلوے اچ ملازم تھی گئے۔ کجھ عرصہ آپ ہوریں صحافت وی کیتی۔ ایندے بعد ایم اے اردو کیتی تے لیکچرار بن گئے تے ۲۰۱۷ء اچ ریٹائر تھی گئے۔ رفعت عباس دی پہلی کتاب ۱۹۸۳ء اچ چھپی۔ کتاب داناں ہا۔ "پڑچھیاں اُتے پھل" ہن تیں آپ دیاں ۷ کتاباں چھپ چکن۔ جنہاں اچوں:

- ۱۔ عشق اللہ سیں جاگیا، ۲۰۰۵ء
- ۲۔ مکھ آدم دا، ۲۰۰۹ء

کافی کلام ہے رفعت عباس ہو ریں نظم دی ہیبت ایچ کافی کوں نہ صرف نواں رنگ ڈتے۔ بلکہ نویں موضوعات وی سامنے گھن آئن۔ آپ دی کافی ترقی پسند رجحانات دی حامل ہے۔ آپ دیاں کافیاں ایچ خدا دادرشن عام تھئے۔ خدایاں بندیاں ایچ موجود ہے، الینڈا کھڑے۔ انہاں خدا کوں آپنے من ایچ گو لیئے۔

رفعت عباس سیں آپنی زندگی ایچ ڈوں بھر پور مارشل لاء ڈٹھن۔ انہاں جزل ضیاء الحق تے جزل پرویز مشرف دے اقتدار دے خلاف مزاحمت کیتی او جرنیلاں دی طرفوں سیاست ایچ مداخلت کوں اصلوں پسندنی کریندے او سمجھدن جو ایندے نال سیاسی، سماجی ارتقاء رک ویندے جرنیلاں دے مقابلے سیاسی لوگ زیادہ بہتر سمجھ تے عقل نال فیصلے کر سگدن موجودہ دور وی تاریخ دی ایس گالھ دی گواہ ہے جو جمہوریت انسانی ترقی کیتے سب توں زیادہ اہم سسٹم اے۔

اماں ٹی جرنیل نہ جانویں نت مرینداسا کوں
کہیں گلی نہ کھیڈن ڈینداوٹ کروڑا کھڑدا
جیڑھی گالھ تے سبھ راضی ہن آن اُتھائیں اڑدا
دروازے سامنے ساڈے بہوں گھلینداسا کوں^(۱۸)

رفعت عباس دیاں کافیاں ایچ ہک نواں رنگ سامنے آئے ہک پاسوں تاں انہاں روایت کوں نویں رنگاں نال رنگیئے انہاں دیاں کافیاں ایچ فلسفہ وحدت الوجود کوں آپنے اسلوب ایچ بنیاد کیتے ایندے علاوہ تہذیبی، ثقافتی، رنگاں کوں وی ڈاڈھے سوھنے طریقے نال آپنے شعراں ایچ بیان کیتے انہاں دیاں کافیاں ایچ ترقی پسندی دے نشاں رنگ، ہک نویں طریقے نال سامنے آئین۔

خیر اللہ دارزق آیاوو، مگر بھرے بھرے
عجب کندورے و رہاوالے، ڈاڈھے ترے ترے
وت فرشتے بدھ قطاراں، جنج چلیندے آئے
نال صراحیاں، نال پیالے، روغن، ہرے، ہرے
لنگریاں دیوچ منگریاں دیوچ خیر اللہ پی وگدی

شے و نڈیندی چنچ ویندی، ڈیکھ پرے پرے^(۱۹)

اسلامی نظریے دے مطابق روزی، رزق اللہ سینس دے ذمے ہے اگوں انسانی ونڈ ظلم، جبر اُتے مبنی ہے ڈاڈھے زور آور طبقات، غریب دی روزی، روٹی وی کھس گھندن ایہ سرمایہ داری دا ڈاڈھپ ہے ایہا وجہ ہے جو ترقی پسند شعراء تے ادیب، ہک ایگھیں نظام دی گول اچ رہ گئین جتہاں وسائل دی ونڈ منصفانہ ہووے بد قسمتی نال حالی تئیں ایہ خاب شرمندہ تعبیر نی تھیانی زمانہ سرمایہ داری نظام دنیا کوں اپنی وٹھ اچ گھدا ہوئے۔ امیر، امیر تر تھیندا ویندے تے غریب، غریب تر، ڈو جھا پاکستان دے تناظر اچ ڈیکھوں تاں اتھاں گھٹ وگھٹ ۳۳ سال مارشل لاء رہ گئین مارشل لائی کوں دنیا دا کو جھا کو ہتر نظام سمجھا ویندے۔ جینداناں ای مارشل لاء ہے۔ اتھاں کہیں ترقی تے منصفانہ سوچ دی کیا گالھ تھی سگدی اے۔ فوجی دی تربیت ہک خاص ماحول اچ تھیندی اے۔ اوندی ذہنی ساخت سول فرد دے مقابلے مختلف ہوندی ہے۔ فوجی صرف حکم کرن یا حکم منن جائدے۔ اوندے کتوں تہذیبی، ثقافتی جس دے بارے جائن وڈا ظلم اے۔ او گولی تے بندوق دا بندہ ہے۔ اوندی ساری حیاتی ایندے اندروں باہروں گھمدی اے۔ ایہا وجہ ہے جو ترقی پسند شعراء کرام اونکوں چھاوئی تئیں محدود ڈیکھن چاہندن۔

رفعت عباس دا آکھن ہے:

کون مناوے ساوئی
شہر دے باہروں چھاوئی
ڈکھن، پورب، نیت گھلے
ہیل نہ ویڑھے آوئی
شہر دے باہروں چھاوئی
ویڑھیاں جو گیاں نینگریں
پیگھ نہ بانیں پاوئی
شہر دے باہروں چھاوئی
جھا نجر کیڑھی بدھ ٹرے

چنی کیس رنگاونی

شہر دے باہروں چھاوٹی (۲۰)

شعر تاں معاشرے دی خوشی کیتے۔ جھمر تاڑی، میلے، مارکے، دنگل، کوڈی، چاہندے۔ ایہ ثقافتی، تہذیبی سوہنپ لوکاں کوں جیون دی ڈس ڈیندن۔ جیون جدوجہد داناں ہے۔ رفعت عباس جدوجہد تے یقین رکھیندے۔ جے فوجی دے ہتھ بندوق ہوندی اے۔ تاں شاعر دے ہتھ قلم ہوندے۔ فوجی نندراج وی لڑن مرن دے خاب ڈہدے۔ جڈاں جو رفعت عباس آپنے خاباں اچ وی لوکاں دی خوشی ڈہدے۔ رفعت عباس تہذیب و ثقافت دے ذریعے آپنی ترقی پسند سوچ دے ذریعے لوکاں دی خیر چنگلی دے خاب ڈہدے۔ ایہ نی جواو فوجاں دے فوجاں دے کردار دے خلاف ہے۔ او سمجھدے جو ہر کہیں دا آپنا کم ہوندے۔ کوئی کہیں دے کم اچ مدخلت نہ کرے۔ لیکن بد قسمتی نال مدخلت دا ایہ سلسلہ پورے نظام کوں تباہ کر ڈیندے۔ جے اساری آلا درکھان آکھے جو میں سکول دے بالاں کوں پڑھیاں تاں ایہ اصولوں ممکن کاسنی۔ ایویں نظام حکومت چلاوون وی سول حکمراناں داکم اے۔ ایہا گالھ رفعت عباس کریندے۔

فوجاں آپنیاں بیرکاں دو آج واپس و نجن رفعت

ساکوں آپنی جھمر کیتے جاء کھیندی پئی اے

جیون دی جس ہک جہان ہے۔ قدرت تے انسان کوں زندگی دا ہک ایہجھاں تحفہ ڈتے۔ جیکوں او کہیں وی حال اچ ہووے۔ ونجاوون نی چاہنداں۔ زندگی دے سارے مزے، جھیرے، جھگڑے، خوشیاں، غمیاں زندگی نال ہن۔ ایس زندگی کوں ہنڈاؤن کیتے انسان دیاں بنیادی ضرورتاں دا پورا تھیوون وی ضروری اے۔ ایہ ضرورتاں کیویں پوریاں تھیندن۔ ایہو ہک مسئلہ ہے۔ کیوں جو سیانے آہدن۔ روٹی بندہ کھاویندی اے۔ ایہ او جبر دا نظام ہے۔ رفعت عباس جیندے اچوں نکلن تے جیون دے خاب ڈہدے۔ کچھ ہووے یا زندگی نعمت ہے۔

تیڈی دنیا بہوں سوہنی سائیاں

ساکوں بہوں ڈیہاڑے جیون ڈے

اساں، متک عنبر دے سوہنے تھئے

تیڈے عجب عطر دے سوہنے تھئے

ساکوں سو نہہ آپنی وچ جیون ڈے (۲۱)

جینویں پہلے ذکر تھے جو ساڈے ملک اچ تر اے دفعہ مارشل لاء دا قہرہ گئے۔ مارشل لاء دا دور زندگی دیاں خوشیاں تے روز ڈیہاڑی دے معاملات ٹھپ تھی ویندن۔ سوچاں اُتے پہرے لگ ویندن۔ سوچن، بولن تے لکھن اُتے پابندی ہوندی اے۔ اچھیں حالات اچ ہک ترقی پسند شاعر کیوں آپنے جذبات دا اظہار کریندے۔ شاعر کڈا ایں کوٹے، پھانسی تے ہتھکڑیاں توں نی ڈریا۔ ترقی پسند دی تاریخ ایں گالھ دی گواہ ہے۔

کمال ایہ ہے جو کافی ہمیشہ وحدت الوجود تے ایندے نال جڑی ہوئی ہئی۔ ول عشق و محبت دے مضامین وی ایندے اندر آئے، عشقیہ کافیاں بہوں مشہور دتھیاں۔ لیکن کافی دے اندر جے کہیں روایت کنوں بغاوت کیتی اے۔ تاں اور فعت عباس اے۔ جس میں موضوعات اچ رنگارنگی پیدا کیتی اے۔ قدامت کون وی نی چھوڑیا۔ قدیم موضوعات کون سواں چولا پوائے۔ ہا۔ البتہ اُول کافی دی ہیبت کون نظم دی صورت مجسم کیتے۔ رفعت عباس دیاں کافیاں پڑھن تے سمجھن کیتے قاری کون صاحب علم ہوون بہوں ضروری ہے۔ بد قسمتی نال سرائیکی قاری ایں گالھ توں وانجھا ہے۔ ہک تاں قدیم اصناف پڑھن دا عادی ہے۔ جنہاں اچوں کافی تے ڈوہڑہ سرفہرست ہے۔ ۱۹۷۰ء دے ڈھا کے دے بعد نہ صرف صنفاں اچ تنوع آیا۔ بلکہ موضوعات وی تبدیل تھئے۔ بلاشبہ ابتدا دا سہرا رفعت عباس دے سر ہے۔

رفعت عباس دیاں کافیاں اچ جیرھے طریقے نال رب، کائنات تے انسان دی تثلیث کون ورتیا گئے او ساکوں کافی کلام آکھن آ لے صوفی شعراء کون نظر نی آندار فعت عباس عشق حقیقی دی تہنیم کیتے نہ تاں شاہ حسین دیاں اصطلاحواں دا سہارا گھدے تے نہ بابا بلھے شاہ تے خواجہ فرید دے نظریہ وحدت الوجود اچوں رب کون دنیا دے شواہد اچ گولن دی کوشش کیتی اے۔

رفعت عباس دے کافی کلام کون شاعری دے صوفی سلسلے اچ سچل سرمست دی روحانی تے معنوی توسیع آکھیا ونج سگدے کیوں جو رفعت آپنے رب کون ایڈے اوڈے نی گولیا، بلکہ رب شاعر دے وسبی استعاریاں، لوک داستاں، ہاکرہ تے پتن منارہ جہیں تاریخی حوالیاں دے ویس اچ اوندے سامنے موجود ہے رفعت عباس آپنیاں کافیاں اچ روایتی برہاکوں وی غیر روایتی معنیاں اچ گھدے تے کافی دی اچھی ارتقائی معنویت وضع کیتی اے جیندے اچ برہاد نیا اچ راہن تے دوئی دے عذاب بھوگن دا ناں کائنی۔ بلکہ رب دی کائنات اچوں وچھڑن یا جدا ہوون دا ناں ہے ۲۱ ویں صدی دا صوفی نہ تاں آپنے رب کنوں جدا ہے تے نہ اوندی کائنات کنوں ڈکھ اتے مونجھا بلکہ

اوتان آپنے رب دی کائنات تے کائنات دے سارے موجودات دی تحسین کوں رب دی حقیقی تفہیم تے وصل دے طور تے گھندے۔

تیڈی دنیا سوہنی بہوں سائیاں
ساکوں بہوں ڈیہاڑے جیوں ڈے
ایہ ڈکھن پہلی وار گھلے
ایہ جنگل پہلی وار بلینے
ایہا بارش بھونک تے تھیوں ڈے
اساں، مشک عنبر دے سوہنے تھئے
تیڈے عجب عطر دے سوہنے تھئے
ساکوں سو نہہ آپنی وچ جیوں ڈے
اساں نیں عمراں دی جھاگے ہیں
اساں تریہہ آپنی وچ جاگے ہیں
ساکوں آپ حیاتی پیوں ڈے (۲۲)

رفعت عباس سرائیکی کافی اچ ہک نواں رنگ سامنے گھن تے آئین۔ حالانکہ کافی بارے ایہ سوچن کہ
ایندے اندر ترقی پسند موضوعات وی آسگدن۔ رفعت عباس این گالھ کوں بریک کرتے سرائیکی کافی اچ نویں
موضوعات گھن آئے۔

شمیم عارف قریشی (۲۲ فروری، ۱۹۵۷ء):

آپ ملتان دے باہروں دریائے چناب دے نیڑے "وستی بکھری" اچ پیدا تھئے۔ آپ دے والد غلام
محمد خاکستر بکھروی سرائیکی دے نامور شاعر ہن۔ این طرحاں انہاں دے گھر داماحول علمی ادبی ہا۔ آپ بہاء الدین
زکریا یونیورسٹی ملتان، توں ایم اے انگریزی کیتی۔ کجھ عرصہ بنک اچ ملازمت کرن دے بعد محکمہ تعلیم اچ لیکچرار
بھرتی تھی گئے۔ علم دوستی انہاں کوں والد صاحب کنوں وراثت اچ ملی۔ انہاں دیاں کافیاں دی کتاب "نیل کتھا"
دے ناں نال ۲۰۰۸ء اچ شائع تھئی۔ شمیم عارف دی شاعری قدامت توں جدت آلے پاسے داسفر اے۔ انہاں
کافی کوں نویں ہیئت دے ذریعے لوکاں دے سامنے پیش کیتا۔ تاں علمی ادبی حلقیاں اچ ایندے اُتے بہوں بحث

تھی۔ شمیم عارف قریشی ترقی پسند سوچ دے مالک بن۔ انہاں دی ساری عمر مظلوم طبقات کیتے جدوجہد کریندے گزری۔ ملتان نال انہاں کوں بے پناہ عشق ہا۔ اُنویں وی ہر فرد کوں آپنی جنم بھومی نال بہوں عشق ہوندے۔ لیکن ایہ عشق شمیم عارف قریشی دے حصے کجھ زیادہ آیا۔

واہ تیڈی در سالوہا، واہ تیڈی در سال

سارا جگ میں پھر کے آیم وت وی تیڈا بال

ات واری دی بھگی بچھوں شہر وفاوت جی پئے

بوہڑ دادر واہ اوہو، اُوہا ساوی چال

قبراں نو نو غزیاں وچوں آپ شہید آلاون

آپنا آپ بچاون کیتے تھیو کور تڑے لال

ساڈی آپنی کر بل اتھاں اسان آپ حسین

ڈنہیہ ڈاہویں داسرتے آیا کرنی آپ سنبھال^(۲۳)

شمیم عارف داملتان ہمیشہ حملہ آوراں دی زد اچ رہ گئے۔ پہلے شمال توں آون آ لے حملہ آور ملتان دیرہ لیندے اینکوں لیندے تے ول اگوں تے ویندے، ول او وقت تبدیل تھی گیا اوں طرحاں دیاں حملہ آوریاں موجود نہ رہیاں ول کانپول دور آیا۔

مغرب توں آون آ لے حملہ آوراں، کمزور ملکاں کوں اپنے قبضے اچ کر گھدا ایندے بچھوں قوماں دی ہوس موجود ہی فردی نفسیات وانگوں قوماں دی نفسیات ہندی اے ایہ سارا کجھ صنعتی انقلاب دے آون نال تھیا تلوار دی جاء تے بندوق تے توپاں آیاں لیکن نظام قدرت ہے کہیں شے کوں دوام کائنی ول اوہے مقبوضہ تے مظلوم قوماں آپنی آزادی کیتے اٹھ کھڑیاں لیکن اوندے بعد ایہ تھیا کہ آزاد تھئے ملکاں دے اندر چھوٹے چھوٹے سامراج پیدا تھی گئے تے انہاں کجے ملک دے اندر مظلوم قوماں تے طبقات کوں دبا کے رکھیا انہاں دے وسائل اُتے قبضہ کیتا نوکریاں اُتے قبضہ کیتا۔ ایں سارے پس منظر اچ ملتان کوں ڈیکھوں تاں سدھ پوندی اے جو ملتان ہک شہر دانانی بلکہ ہک مکمل جغرافیہ ہے جیڑھا مہاراجہ رنجیت سنگھ دے ملتان توں حملے ۱۸۱۸ء کنوں پہلے ہک مکمل جہان ہا ایندے بعد ۱۸۴۸-۴۹ء ملتان اُتے انگریز قابض تھئے تے صورت حال مزید تبدیل تھی ایندی پہلی والی حقیقت نہ رہی قیام پاکستان دے بعد تھیوئے تاں ایویں ہاجو ملک دے سارے علاقیاں، خطیاں کوں برابر دی ترقی تھیوئے ہا مگر ایویں نہ تھیا۔

جیندی وجہ توں خطے اچ مزاحمتی تحریک شروع تھئی ایہ خالص ادبی تحریک ہے جیندے اچ ترقی پسند شعراء تے ادبیاں اچجھاں اچجھاں ادب تخلیق کیتا جیڑھایا دگار بن گیا شمیم عارف قریشی دی شاعری ایندی ہک نشا بر نشانی ہے۔

"ملتان اچ جیڑھے دانشوراں کوں رفعت عباس دی شاعری متاثر کیتا انہاں اچوں ہک اہم ناں شمیم عارف قریشی ہے۔ انہاں دی کتاب "نیل کتھا" دے ناں نال ۲۰۰۸ء اچ چھپی۔ انہاں کافیاں دامطالعہ قاری کوں ملتان دی تہذیبی شناخت دے مکاشفے دار مز آشنا کریندے۔ انہاں کافیاں دے ذریعے جتھاں شمیم عارف قریشی آجوکے عہد اچ رب دی سخاں دے وسیلے تلاش کیتن اُتھاہیں اساکوں من بھاندے سنگتی دے روپ اچ جلوہ افروز تھئے۔" (۲۴)

شمیم عارف قریشی جتھاں مخاطب اچ تذکیر و تانیث دے معاملات کوں نظر انداز کیتے۔ اُتھاں آپنیاں کافیاں کوں آپنی سنگت دے نال نال انہاں تاریخی اساطیر کی کرداراں نال وی منسوب کیتے۔ جیڑھے کہیں نہ کہیں حوالے نال سندھ وادی، خاص طور تے ملتان شہر دی تہذیبی بقاء دا حوالہ دے رہے۔

شمیم عارف قریشی دانشور و فاضل ہے۔ جتھاں اوندے نال تجدید و فاکیتے۔ شمیم عارف قریشی ۲۰ ویں صدی عیسوی دے ماہر آثار قدیمہ سر جان مارشل نال وی کافی دی صورت کلام کیتے۔

ٹساں کیڑھی بھونیں دے واسی ہوتساں کون اساڈے لگدے ہو
کیوں جوگی بن کر آئے تے کیوں بات اساڈی کر دے ہو
اساں نندریاں کوں ہی نندر بھلی تیدے سکھ نے آن چکایا
ساڈے شہر دیاں دھپ گھڑیاں تے کوئی ویلا بھاگ دا آیا ہے (۲۵)

شمیم عارف قریشی آپنیاں نظماں اچ جتھاں ملتان دی قدامت کوں اپنے رنگ اچ ور تے اُتھاں ترقی پسندی دے رستے اُتے ٹردے ہوئے مظلوم طبقات دی گالھ کیتی اے۔ فرسودہ نظام کوں مکاؤن تے نویں سوچ کوں اگوں تے ٹورن دی گالھ کیتی اے۔ آپنی دھرتی نال محبت انہاں دی شاعری دا اتم درشن ہے۔ او محبت دے ذریعے مظلوم طبقات کیتے مزاحمت کریندے۔ آپنی قدامت کوں سامنے رکھیندے ہوئے اپنے لوکاں کوں تڈتے حوصلہ ڈیندے۔ شمیم عارف قریشی زمانہ قدیم اچ ملتان دی زنگی "مورہاں" نال محبت تے عقیدت رکھیندے۔

ایندی وجہ ایہ ہے۔ جو او مزاحمت دے نال محبت دی وی ہک سو جھل علامت ہے۔ او اپنے محبوب دا انتظار کریندی اے۔ ول گلی دی نکر تے ڈیو بالن دے جرم اچ حملہ آور حاکم دی معتوب قرار پاتی ویندی اے تے ماری ویندی اے۔ ایں طرحاں مر جگن دے بعد او اپنے تہذیبی ورثے دی امین بڑدی اے۔

ایویں شمیم عارف قریشی ملتان دے ہک اساطیری کردار "پدماں وتی" نال وی کافی کلام اچ مخاطب تھئے جنیں اپنیماں پایاں دے جھکار نال ملتان دے گلی کوچیاں کوں محبت دے آہنگ نال آشنا کیتا۔ شمیم عارف قریشی کوں انہاں کرداروں کوں ترقی پسندی نال جوڑے اوندی وجہ ایہ ہے جو انہاں وقت ویلے دے احکام کوں جبرڑھے جو بالکل غلط ہن انہاں کوں رد کرتے مزاحمت دارستہ چنیا۔ انہاں ڈوبیں اساطیری کرداراں "مورہاں" تے "پدماوتی" انہاں دے تاریخ پس منظر سمیت آپنے کافی کلام اچ بیان کیتے:

کروں شہر وفادے قصے ول ایندے گھ پنے دی گالھ
ایندی پرپریت دی بات کروں ایندے ساہ تے گھ دا حال

اساں خلق و سائی ہاں دیوچ، ساڈی اکھ دیوچ سنسار
آج شہر بدر تھئے شہر جائے، ساڈی ہک ہنچ سوال

سو بندی دے اعلان تھیون، بھانویں حاکم لکھ قتلہام کرن
تیدے عاشقاں آخر بچنٹا ہے، ہن مورہاں ڈیوے بال^(۲۶)

شمیم عارف قریشی دی کافی کوں جے اساں ترقی پسندی دے تناظر اچ ڈیکھوں حیرت تھیندی ہے۔ کیوں جو انہاں اندر معنی دا جہان آباد ہے۔ ایہ حیران کن گالھ ہے۔ جو ۲۰ ویں صدی اچ نویں شعراء کرام کافی دے معروضی معنی کوں بدل تے رکھ ڈتے۔ جے اساں انہاں دی شاعری کوں غور نال پڑھوں، دل معنیاں دی گول کروں تاں ملتان دے پس منظر اچ جیون دی سک سامنے آندی ہے۔
حفیظ خان دا آکھن ہے جو:

"بظاہر ایویں لگدے جو شمیم عارف قریشی کافی کلام دے کینوس کوں ملتان شہر تیں محدود کر ڈتے۔ لیکن حقیقت اچ انہاں "نیل کتھا" دے ذریعے "ملتان" کوں کائنات دا استعارہ بنا تے رب کائنات تے انسان دی مثلث کوں ہزاراں سالوں دے تسلسل اچ ۲۱ ویں صدی دے تلاوڑے اُتے پرکھن دی کوشش کیتی اے۔"^(۲۷)

جے حفیظ خان دی گالھ کوں اگوں تے ٹوروں تاں سُدھ پوندی اے۔ ترقی پسند روایات کنوں بغاوت دا ناں اے۔ جدید دور اچ قدامت دے کوڑے اصولاں، کوڑیاں گالھیں کوں رد کرتے نویں دور دی گالھ کرن اے تے ایہو کم سرانجی دے جدید شعراء کرام کر ڈیکھائے۔

شیمیم عارف قریشی انہاں اچوں ہک ہے۔ شیمیم عارف قریشی کافی کلام کوں نہ چھڑا معنوی بلکہ موضوعات دے لحاظ نال وی بدل تے رکھ ڈتے۔ انہاں جتھاں آپنے کیتے کیتے نویں رستے گولین۔ انہاں کافی کلام کوں وی نویاں جتھاں ڈتن۔ سوچن آلی گالھ ایہ ہے جو ایہ سبھو کجھ پہلی وار تھئے۔ جو کہیں شاعر کافی کلام کوں ہک شہر دیاں کندھاں اُتے کھڑا کیتا ہووے۔ شیمیم عارف دا "ملتان" صرف ہک شہر پناہ نی جو "تہا کوں آپنے دروازاں کنوں باہر رکھے بلکہ ایہ تاں عشق ندی دے کنارے سجھ وانگوں ابھریئے اتنا اچا جو ایندے محل منارے وی نیل فلک آپنے رنگ اچ رنگ گھدن ملتان شہر دی ایہ تفہیم ہک ترقی پسند دی اعلیٰ سوچ دی مظہر ہے اتھاں ایہ گالھ وی واضح ہووے جو ملتان شہر دے قدیم ترین نانواں اچوں ہک "مول استھان پورہ" وی "سیجھ" دے حوالے نال رکھیا گیا کیوں جو سنسکرت اچ "مولا" دے معنی اصل دے ہن تے "استھان" دے معنی "جا" یا ٹکانے دے ہن۔ کیوں جو سیجھ دی روشنی ساریاں روشنیاں دی اصل منی ویندی اے۔ ہن ساگوں ایں شہر داناں پہلے "مولا" یا "ملوہا"، ول "مول استھان" اُتے ول "مولتان" دے بعد "ملتان" تھیا۔

شیمیم عارف قریشی جتھاں ستھاطب اچ تذکری و تانیث دے معاملات کوں نظر انداز کیتے۔ اتھاں آپنیاں کافیاں کوں آپنی سنگت دے نال نال انہاں تاریخی تے اساطیری کرداراں نال وی منسوب کیتے۔ جیڑھے کہیں نہ کہیں حوالے نال سندھ وادی، خاص طور تے ملتان شہر دی تہذیبی بقاء دا حوالہ رہ گین۔ شیمیم عارف قریشی داملتان شہر وفا ہے۔ جتھاں اوندے نال تجدید و وفا کیتے کڈا اہن سردے صدقے اچ سر قربان کرن وی واجب ہوندے۔ کیا کہیں شہر کوں آپنیاں سوچاں نال تعمیر کرن ایں طرحاں وی ممکن ہے۔ جینویں شیمیم عارف قریشی کیتے۔ ایں شہر پناہ نال جڑے ہوئے مہربان لوکاں دی تحسین اچ شیمیم عارف قریشی ۲۰ صدی عیسوی دے ماہر آثار قدیمہ سر جان مارشل نال وی کافی دی صورت گالھ کیتی اے۔ کیوں جو اوندی کھٹائی دی وجہ توں سندھ وادی دے آثار قدیمہ آج کی دنیا اُتے ظاہر تھئے۔

ٹساں کیڑھی بھویں دے واسی ہو، ٹساں کون اساڈے لگدے ہو
کیوں جو گی بن کر آئے تے کیوں بات اساڈی کر دے ہو

اساں نندریاں کوں ہئی نندر بھلی تیڈے سکھ نے آن جگایا
ساڈے شہر دیاں دھپ گھڑیاں تے کوئی ویلا بھاگ دا آیا ہے^(۲۸)
سلیمان سہو، (۱۹۸۵ء) فتح پور لیہ:

جدید سرائیکی کافی اچ سلیمان سہو ہک اہم نام ہے بہوں چھوٹی عمر اچ ایں بندے کافی کوں نویں موضوعات
ڈتن روایت کوں تروڑتے نواں زویا کیتے اساں جیڑھے جدید کافی تے جدید لکھن آلیاں کوں ڈہدے ہیں تاں سُدھ
پوندی اے جو ایہ رفعت عباس دی کافی دا تسلسل اے لیکن سلیمان سہو دی فکری اساس مختلف ہے۔
انہاں بارے حفیظ خان دا اکھن ہے جو:

"سلیمان سہو، اُتے کافی کلام دا کلاسیکی رنگ نمایاں ہے ایویں لگدے جو، شاہ حسین، بابا بلھے
شاہ، سچل سرمست، تے خواجہ فرید ۲۱ ویں صدی عیسوی دی "بھال" دے نال سلیمان سہو
دے کافی کلام اچ کلام کریندے۔"^(۲۹)

سلیمان سہو بلاشبہ ہک ترقی پسند کافی گو ہے جیڑھا انتہا پسندی تے قدامت پسندی دے بالکل خلاف ہے
اوندیاں کافیاں اچ بھانویں جو، دور حاضر دا جہان موجود ہے لیکن اُو تصوف دیاں ساریاں اصطلاحواں کوں قدیم رنگ
اچ ورتے ملا اوند اخاص مخاطب رسیے بلاشبہ ایہ کردار ترقی پسند تے جدیدیت دا مخالف ہے سلیمان دے نزدیک لحظے
ہک دی مستی، تے لحظے ہک دا بیون، آپنے آپ کوں ادھیرن تے ول اینکوں سیوون ایں عمل توں گزرن، قبر اچ
دفن تھیون تے گزگا اچ لڑ بھجین ای اصل اچ زندگی ہے

نہ پنڈت، پیر، اساڈا

نہ ملاں دے خشتا متی

میاں اساں لوک ملا متی

نہ ساڈے ویس وڈیلڑے

نہ ساڈے قدم قیامتی

میاں اساں لوک ملا متی^(۳۰)

آجو کی سرائیکی کافی صدیاں دے ارتقائی سفر دے بعد جیڑھی منزل اُتے بچی ہے اتھاں زندگی فرد نال
عبارت نی رہی بلکہ "خلق" نال منقلب تھی گئی اے تے آج "خلق" مٹی تھی و نجن قبر اچ لہہ و نجن یا گزگا اچ لڑ بھن توں

ماورا تھی کے "خالق" دی کائنات اچ بھر پور عملی سخاں ساریاں وسعتاں نال موجود ہے سرائیکی وسیب اچ کافی گوئی دا ارتقائی سفر تے ایندا ہر دور دے تہذیبی عرفان نال جڑن اتھوں دے دانشور کون کڈا ہیں اوڈھرنی رھیلا۔ ۲۱ ویں صدی شروع تھیون تے ایں خطے دے لوکاں تے انہاں دی نمائندہ دانش، کافی کلام دے ذریعے آجی تہذیبی بازیافت دا ادراک کیتے ملتان اچ ادبی تنظیم سویل دا قیام تے ول اوندی طرفوں کتابی سلسلے "جیون جوگ" دی اشاعت، بھانویں جو، بظاہر رفعت عباس، شمیم عارف قریشی، شبیر حسن اختر، صابر چشتی تے غضنفر عباس جہیں لوکاں دے جنون توں عبارت ہے مگر حقیقت ایہ ہے جو "سویل" دی انتہائی محدود بیانے اُتے تھیون آلیاں سرگرمیاں سندھ وادی دے دانشوراں دی تخلیقی توانائی کون ہک نقطے اُتے مرکوز کر ڈتے۔

سلیمان سہو ہک ترقی پسند کافی کلام آکھن آلا شاعر اے۔ اوندی وجہ ایہ ہے جو ملتان قیام دے دوران اینگوں جیڑھے لوکاں نال بہن دا موقع ملے او انتہائی جدید سوچ رکھن آلے ادیب تے شاعر ہن جنہاں اچوں رفعت عباس تے شمیم عارف داناں قابل ذکر ہے۔ انہاں دی سنگت سلیمان سہو دی سوچ اچ انقلاب برپا کیتا سلیمان ہک سادہ مزاج انسان ہے انویں وی اور وہی یا تھل اچ راہن آلا بندہ کتنا چالاک تھی سگدے۔

انہاں دی شخصیت بارے معروف ادیب عبد الباسط بھٹی لکھتے جو:

"سلیمان سہو دیاں سوچاں اچ فقیری اے سلیمان انہاں تھلو چڑاں اچوں ہے جیڑھے تھل دے باہروں پر دیسی ہوندن رزق دے رولے بندے کون وطن چھڑو بندن تے وطن دی مونجھ بندے کون مار کیندی اے ایہو حال سلیمان دا ہے جیڑھے شام تھیندی اے کچھی پکھیر وگھر ولدن تاں جوان مونجھا تھی ویندے کوئی گالھ کرو تاں مسکن پئے ویندے ڈھیر الاون توں پرہیز کریندے اللہ جانے کیندا اڈس ہس جینویں بولن توں فارغ ہے ایویں روٹی وی جیون کیتے کھاندے۔" (۳۱)

صوفیانہ مزاج سلیمان دی گھٹی اچ شامل ہے لیکن اُول اپنے ایں مزاج کون ترقی پسند تحریک نال جوڑے کافی کون نواں رنگ ڈتے جدید سرائیکی شاعری اچ سلیمان سہو ہک اہم ناں ہے ایندی کافی ملاں، بھوپے تے مداری، دے خلاف ہے ترقی پسندی دی ایہا وجہ ہے جو، روایات کون تروڑتے جدید زمانے نال ٹریا ونجے ملاں، قاضی، بھوپا، ایہ او طبقات ہن جنہاں مظلوم طبقات دے خلاف محاذ بنایا ہوئے ماضی توں آج توئی ایہ سلسلہ جاری اے ایہی گالھ

ہے جو ایہ ہر دور اچ آپنی شکل تبدیل کر گھیندن لیکن انہاں دا کردار ہمیشہ بکورہ گئے ایہ طبقات حکمران طبقات نال رل تے ہمیشہ مظلوم تے غریب طبقات دا استحصال کر بندے رہ گین سلیمان سہو ایں گالھ کوں محسوس کیتے۔

عشق اللہ دا از لوں آپنا

ملاں کان پر ایہ ہے

کیتے سینے پار ٹکانے

ملاں شودا لکھ نہ جانے

اُٹا شور مچایا ہے

دنیا سا کوں دار چڑھاوئے

ملاں کوڑے فتوے لاوئے

عقلوں چٹ آجایا ہے (۳۲)

مذکورہ اشعار اچ سلیمان سہو ہک ترقی پسند ہونڈے ہوئے ملاں دے کردار کوں اوگھاڑا کیتے یعنی اللہ دے عشق کوں کیا جانے او تاں صرف شور مچاون جانڈے، کوڑے فتوے لا، لوکاں دی زندگی اجیرن کر بندے پھل، تعویز، دھاگے ایہ سب کوڑے حقیقت علم تے سائنس نال جڑی ہوئی اے۔ سلیمان سہو دی کافی تے تبصرہ کر بندے ہوئے، سئیں اشوالال لکھیے:

"سلیمان دی کافی اچ کافی دے سارے درشن موجود ہن۔ مزاجاً سلیمان دی کافی صفوری

روایت دا تسلسل ہے بلھے شاہ تے سچل وانگوں حق دا بر ملا اعلان "انا الحق" وانگوں "کن توں

پہلے" کلمہ دی ملاں دی نظر اچ کفر دا کلمہ ہے جبکہ صوفی صرف غفلت کوں کفر جانڈے سچل

تے بلھے شاہ وانگوں سلیمان دی کافی دی ملاں، بانجھن تے اوندے عملوں خالی ادارے نال

جھیرا لیندی اے۔" (۳۳)

سلیمان دی جدید کافی اچ ملاں، بانجھن تے اوندے عملوں خالی ادارے نال جھیرا ای ترقی پسندی اے اُونویں ملاں دا کردار ہمیشہ صوفی دے نزدیک کو تہرا رہ گئے اوندی وجہ ملاں دی قدامت پرستی تے لوکاں دی سوچ اُتے قدغن لاوون ہے سلیمان سہو انہاں دی تعلیم تے اثرات کنوں نکلن دی گالھ کیتی اے اُونویں وی پرانے صوفی شعراء انہاں دے سخت خلاف رہ گین۔ خواجہ فرید سئیں ہوون، سچل سرمست ہووئے یا بلھے شاہ بلاشبہ او آپنے

زمانے دے ترقی پسند لوک بنن انہاں قدامت پرست طبقات دے خلاف ہمیشہ جہاد کیتے تے اگوں ودھن دادرس ڈتے سلیمان سہووی ہوں روایت دا تسلسل ہے اسان جیڑھیلے ملاں بانجھن دے کردار کوں ڈھدے ہن تاں سدھ پوندی اے جو ایہ ہمیشہ سازشی رہ گئے اگر پرانے زمانے بادشاہ نال کھڑا ہوندا ہا تاں آج وی حکومتی سربراہ نال کھڑا ہوندے ایہا وجہ ہے جو قدیم توں جدید دور تئیں حکمران طبقات ایندی حمایت کریندن اوندی وجہ ایہ ہے جو عوام کوں متاثر کرن جانڈے تقریر دے جادو نال لوکاں کوں متاثر کریندے ول عربی ایچ آہدن:

"عوام جانوراں دا آجڑہے جیڑہے مرضی ہکلی ونجو۔"

ایہا وجہ ہے جو شاعر، ادیب، دانشور، این فکر دے خلاف جدوجہد کریندن سلیمان سہو ترقی پسند شعراء دی نویں تندرید ادا حصہ ہے۔

اسان عشق نمازاں پڑھدے

ایہ ملوانے کیوں سڑدے

ساڈی سچیاں نال بھرپی

اسان کوڑیاں کول نہ کھڑدے

ایہ ملوانے کیوں سڑدے

اسان انا الحق الویندے

اسان کھل کے سولی چڑھدے

ایہ ملوانے کیوں سڑدے (۳۴)

سلیمان سہو دی کافی آپنے صوفیانہ رنگاں نال ترقی پسندی دی جھال ڈیندی اے ملاں، بانجھن جو تشی کوں ترقی پسندی دے خلاف ہک طاقت سمجھدے تے ایندے خلاف جہاد کریندے حالانکہ کافی دے راہیں ترقی پسندی دی گالھ ادھی سمجھی ویندی اے لیکن سرانجی خطے دے جدید شعراء دا کمال ایہ ہے جو انہاں کافی دے رستے وی سامراجی قوتاں دے خلاف گالھ کیتی اے آخر ملاں بانجھن وی تاں سامراج دے ایجنٹ ہن جیڑھی گالھ رفعت عباس شروع کیتی ہی یعنی "اماں نی جرنیل نہ جاویں"، ایں گالھ کوں سلیمان سہو اگوں تے ٹوریے سلیمان سہو ہک باشعور تے ترقی پسند شاعر اے۔ حالانکہ اُوں صرف کافی لکھی اے لیکن کافی کوں وی آپنا ہتھیار بنائے سلیمان سہو

آپنے وس وسیب دی تاریخ تے جغرافیے داوی مکمل ادراک رکھیندے اوایں خطے نال تھیون آلے مظالم، ظلم، جبر تے نہ انصافی دے خلاف وی لکھدے۔

کوئی آگھنسی خبراں

کیوں ہن خونئی برج اساڈے

کیوں نوگزییاں قبراں

کوئی آگھنسی خبراں

وسوں اوڑک آپ الیندی

کھٹیا، کیڑے ٹیراں (۳۵)

سلیمان سہو دی شاعری، سرائیکی کافی دی روایت دا اہم درشن ہے ہن جینویں جینویں نصابی سطح تے سکولاں، کالجیاں تے یونیورسٹیاں اچ سرائیکی زبان و ادب پڑھاوون دا سلسلہ شروع تھئے ایندے نال ایں خطے دی شاعری، مصوری تے موسیقی دے نال نال ڈوجھے علوم وی نشا بر تھی کے سامنے آسن رجعت پسندی تے انتہا پسندی دی حوصلہ شکنی تھیسے تے خطہ ترقی دے ہک نویں رستے اُتے ٹرپوسی ایہا وجہ ہے جو کہیں وی خطے دا ادب، اوں خطے دی سوچ بدلن اچ اہم کردار ادا کریندے عشق دوئی مٹیندے تے لوکاں کوں جڑیندے ہیں ساکوں رام، رحیم دا فرق مٹا سلیمان سہو لوکاں کوں انسانیت دے روپ اچ ڈیکھن چاہندے:

عشق ناں رام، رحیم آکھیندا

عشق خداوند مولا

دنیا عشق گولیندی ودی

عشق اساکوں گولا (۳۶)

جدید کافی آکھن آلے شعراء دی تندر کوئی زیہ لمبی کانتی لیکن جیڑھے وی ناں سامنے آسن او زیادہ معروف کانتی انہاں بہوں تھوڑا لکھیے لیکن اوروایت کنوں ہٹ تے ہے اسال اتھاں انہاں دا مختصر ذکر کریندے ہیں جیڑھے ترقی پسند تحریک نال جڑے ہوئے ہن۔

سجاد بری (۱۹۷۰ء)

آپ بہادلوپورا اچ پیدا تھے انہاں دے والد صاحب داناں عبد الرحمن بری ہاجیرہے جو محکمہ ڈاک اچ ملازم ہن انہاں ایس ای کالج توں گریجویشن جڈاں جو بہاء الدین زکریا یونیورسٹی توں ایم اے ابلاغیات کیتی۔ ۲۰۰۱ء ریڈیو پاکستان اچ پروڈیو سر تھی گئے انہاں ہمیشہ چھوٹی بحر اچ کافی آکھی اے۔

نچوں کے تیں کھے، آپنے نال نچا
سارے جندرے کھول، آپنا آپ بھنوا
ساڈی ای نہ سن، آپنی نال سنا
ساڈی ہر شے سانشھی، ساڈی ہوہا
گھیرے بوڈے آدن، آپنے ہاں نال لا^(۳۷)

خالد اقبال، (۱۹۶۳ء):

آپ توں شریف دی ہک وستی بنڈی اچ پیدا تھے آپ دے والد صاحب داناں احمد بخش ہاجیرہے جو ملازمت دے سلسلے ملتان آباد آتھے خالد اقبال بی کام کرن توں بعد اردو اچ ماسٹر ڈگری حاصل کیتی پبلک سروس کمیشن د امتحان پاس کیتا تے لیکچرار بن گئے۔ ۱۹۸۹ء اچ ریڈیو پاکستان ملتان اچ بطور پروڈیو سر ملازمت شروع کیتی آج کل ڈیپوٹیشن تے بہاء الدین زکریا یونیورسٹی دے شعبہ سرانجی اچ خدمات سرانجام ڈیندے پین خالد اقبال دی کافی اچ ترقی پسند دے عناصر واضح تے صاف نظر دن انہاں دی پہلی کتاب "کھمبیاں کھب لھنڈائے" ۱۹۹۶ء اچ چھپی۔ ول اس سال انہاں دی ڈوجھی کتاب "پنی وگے ہک نیں"، "کہیہ وچوں سو نہہ"، "کویلی دی کاوڑ" ۲۰۰۳ء تے "پندھ کویلیاں کوں" ۲۰۱۲ء اچ چھپی۔

خالد اقبال ہک ہجھاں شاعر اے جنیں "کویلی" جنہیں ہک چھوٹے کیڑے کوں علامت دے طور تے ورتائے این توں مراد اوں "عام آدمی" گھدے ایہ علامت سرانجی شاعری اچ نویں دی ہے تے حیران کن وی جینویں جو ہر آدمی جائدے کہ ساڈے ملک اچ ظالم حکمراناں کیویں اتھوں دی عوام کوں "کویلی" وانگوں مارے لتاڑے۔ ڈوجھے پاسے انہاں "ہاتھی" دی علامت کوں ہک زور آور سماجی بد معاش دے طور ورتینے۔

انہاں دی شاعری اچ سرمایہ داری نظام دیاں خرابیاں تے مظلوم طبقات دی حمایت بدرجہ اتم موجود ہے کمال ایہ ہے جو انہاں "کویلی" کوں کمزور تے چھوٹا ہون دے باوجود ہک طاقتور "کیڑا" دکھائے کیوں جو ایندے اندر ہک تنظیم ہے تے ایہا تنظیم ظالم طبقات کوں مار مکاون واسطے کافی ہے ایہ حیران کن طاقت، ایہ علامت ورتن د انجیال

خالد اقبال کوں کیوں آئے میں سمجھاں جو، اوند ا تعلق تونہ جہیں ذہنی طور تے زرخیز لیکن پسماندہ علاقے نال ہے کوہ سلیمان دی ترائے سو میلاں دی پٹی اچ ۹ تمن داروسدن جیڑھے زمین اُتے خداوانگوں سرداری کریندن تے عوام انہاں دے نزدیک کیڑے لکڑیاں توں گھٹ کانچی آج کے ۲۱ ویں صدی دے دور اچ وی ایں علاقے اچ بدترین سرداری نظام موجود ہے میں سمجھدی ہاں پہلے پہلے انسان کوں شاعر دی حیثیت نال اوند اپنا ماحول متاثر کریندے ول او اپنے شہر تے ملک دے حالات کنوں متاثر تھیندے خالد اقبال ہک ترقی پسند شاعر ہوندے ہوئے۔ "کویلیاں" یعنی "عوام" کوں سدھارستہ دکھائے تے ایہورستہ جدوجہد دارستہ ہے او سمجھدے جو لوک منظم تھی کے آزادی دا پنہہ کر سگدن۔

رستہ بناون کویلیاں کوں آندے

مکھڑے ملاون کویلیاں کوں آندے

کویلیاں دے گھروں نی ڈکھڑے نکدے

ڈکھڑے مناون کویلیاں کوں آندے

لوکی ہزاریں کویلیاں دے وانگوں

زل مل تے راہون کویلیاں کوں آندے

رمزاں بھری کہیں نہ بچھی حیاتی

رمزاں رنجھاون کویلیاں کوں آندے

ہنالا، سیالا، خزانواں، بہاراں

رتاں ہنڈاون کویلیاں کوں آندے (۳۸)

مذکورہ کافی دے پس منظر اچ عوام دی تنظیم تے ترتیب کوں کویلیاں دے پچھو کڑا اچ ملاتے بیان کیتا گئے جے اسان ایں کافی دی ہیبت تے معنی اُتے غور کروں تاں ہک نواں جہان سامنے نظر آندے ذرا غور کرو، کویلیاں دا رستہ بناون، کویلیاں دے ڈکھڑے، رمزاں بھری حیاتی، رتاں دے بدلاؤ تے انہاں کوں ہنڈاون دی علامت آپنے اندر ہک جہان رکھیندی اے۔

خالد اقبال دی کافی احترام آدمیت، مساوات عظمت انسان تے عشق تے پریت دادرس ڈیندی اے تے ایہو ترقی پسند تحریک دادرس ہے عورتاں دے حقوق دا خیال رکھیا ونجے مزدوراں کوں ویلے سرتے پوری مزدوری ملے لیکن اوندے کیتے خالد اقبال، انساناں کوں کوئلیاں دی تنظیم توں سکھن دادرس ڈیندے کوئلی آپنے راہبر دے پچھوں لائن بناتے ٹردی اچنگے مندے موسم کیتے خوراک ذخیرہ کریندی اے ضرورت ویلے، تکلیف دے موقعے تے حملہ آور کوں چک پیندی ہے ہک کئی جہیں کوئلی دے چک اچ کتنی طاقت ہوندی ہے ایندا اندازہ اوہو بندہ کر سگدے جینکوں کوئلی چک پاتا ہووے ہن ایں گالھ کوں ایں تناظر اچ ڈیکھو جو ایہیں "کوئلیاں" یعنی عوام جیڑھیلے کہیں وڈے جاگیر دار، سرمایہ دار دے مخالف تھیندن تاں اونکوں ووٹاں دے ذریعے شکست ڈے ڈیندن خالد اقبال دی ایہا گالھ کرن چاہندے ہک پاسوں خالد اقبال ایہ گالھ کریندے ڈوجھے پاسوں خالد اقبال عوام دا ایہ روپ وی بیان کیتے۔

کوئلیاں کیتا پیار وومیماں، کوئلیاں کیتا پیار
عشق عجب اسرار وومیماں، عشق عجب اسرار
کوئلیاں کیتا پیار وومیماں
ساڈی آپنی جوگ سنجوگ ساڈی آپنی ٹور
کہیں نال کہیں سکرار وومیماں، کہیں نال کہیں سکرار
کوئلیاں کیتا پیار وومیماں
اچھے ٹھلے تھمب قدیمی جے تیں ہوون پئے
رکئی ننیں قطار وومیماں، رکئی ننیں قطار^(۳۹)

ہک پاسوں ایہ گالھ جو، کوئلی (عوام) انقلاب گھن آون جائندی اے ڈوجھے پاسوں او محبت کرن دی جائندی اے اچھاو ایہ عشق عجب اسرار ہے عشق عجب کیا ہے انسان نال محبت، انسان نال محبت کیا ہے بغیر دین، مذہب، رنگ، نسل دے انساناں نال پیار کرن، ترقی پسندی وی ایہا ہے کہ تساں انسان نال محبت کرو، ہر بندے کوں معاشی ترقی دے برابر مواقع ہوون ہر کہیں کوں زندہ راہنہ داحق ہووے، امن ہووے، جنگ دے خلاف نفرت ہووے ہن سوچن آلی گالھ ایہ ہے جو نبی آئے، ولی آئے، فقیر آئے، انہاں ہمیشہ محبت دا، امن دادرس ڈتا، لیکن دائمی امن

کیوں ممکن نہ تھیا اوندی وجہ انسانی جبلت، انسان ہمیشہ طاقت، اختیار، تے دولت چاہندے ول ایندے حصول کیتے
آپنے سونویں انساناں کوں مریندے جڈاں جو شاعر، ظلم، نفرت تے کریردے خلاف جہاد کریندے۔
خالد اقبال دی ترقی پسند سوچ، انسانیت دے نال اے ترقی پسند شاعر نہ صرف انساناں نال بلکہ چرند، پرند
تے درختاں نال وی محبت کریندے۔

سب آسمانی میوہ ہے
میوے وکھریاں جاہیں دے
امب، انگور، انار
سب آسمانی میوہ ہے
بندہ بندے نال ہے وسوں
وستی، گوٹھ، بزار
سب آسمانی میوہ ہے
اساں جائدے ہکا گالھ
ہر کوئی سجن دایدار
سب آسمانی میوہ ہے
چڑیاں رلے چڑیاں بہوں
کونجاں کرن پیار
سب آسمانی میوہ ہے
خواجہ ستیاں، تیڈیاں کافیاں
دھرتی دی مسکار
سب آسمانی میوہ ہے^(۳۰)

ایں اُتلی کافی ہے "سب انسانی میوہ" دی استھائی تے ول ایندے بعد انساناں، جانوراں، پکھیاں، درختاں
تے شاعر دی کافی، کلام نال محبت ایہا ترقی پسندی داسوھنا اظہار اے ترقی کوئی کارخانے لاو، جہاز بناو، بم بناو،
میزاں بناو، داناں نی، ترقی، ترقی پسندی، انسان دی بقاء کیتے کم کرن اے خالد اقبال دی کافی ایند اسوھنا اظہار ہے۔

نویں سرانجی ادب، سرانجی شاعری انج خالد اقبال دی کافی ترقی پسند سوچ داسوھنا مظہر ہے، ہن ضرورت
ایں گالھ دی ہے جو ایندی نشر و اشاعت تے اگو نہی واسطے کم ہوون بہوں ضروری ہے خالد اقبال دی کافی انج "کویلی"
دا استعارہ عزم و ہمت تے ترقی پسندی، اگوں تے ودھن دا استعارہ اے۔
احمد عقیل (۱۹۷۶ء):

محلہ غریب آباد، چوک شہیداں، ملتان انج پیدا تھئے والد صاحب داناں خلیل احمد ہے احمد عقیل جدید کافی
لکھن آلا نیٹنگر ہے بہوں تھوڑا لکھدے لیکن اوندی کافی انج ترقی پسندی بدرجہ اتم موجود ہے۔

بات دے اندر بات سنجان
بھید بھری ہر رات سنجان
چار چدھاروں اوندے
اندروں باہرون اوندے
ونڈن والاہات سنجان
جیون آکھو کوڑ پال
دھپ انج جینویں بوتھی لال
بندی آپنی ذات سنجان
ہک تارے داسو جھلا
بہوں پیارے داسو جھلا
سو جھلے وال جھات سنجان^(۴۱)

حوالہ جات

- ۱۔ حنیف چوہدری، خواجہ فرید کی سرانجی کافیوں پر سندھی اور پنجابی لسانی اثرات، مطبوعہ، ملتان، بیکن بکس،
۲۰۱۰ء، ص: ۷۸
- ۲۔ مہر عبدالحق، ڈاکٹر، پیام فرید، مطبوعہ، ملتان، سرانجی ادبی بورڈ، ۱۹۸۷ء، ص: ۱۰
- ۳۔ صدیق طاہر، کلام فرید، مطبوعہ، ملتان، سرانجی ادبی بورڈ، ۱۹۸۸ء، ص: ۶۹
- ۴۔ نصر اللہ خان ناصر، ڈاکٹر، سرانجی شاعر دار تقائی، ملتان، سرانجی ادبی بورڈ، ۲۰۰۷ء، ص: ۶۰

- ۵۔ پیر حسام الدین راشدی، مضمون، ملتان، مطبوعہ، روزنامہ، نوائے وقت، ۹ ستمبر، ۲۰۰۷ء
- ۶۔ کیفی جام پوری، سرانجی شاعری، ملتان، مطبوعہ، بزم ثقافت، ۱۹۶۹ء، ص: ۱۱۹
- ۷۔ ایضاً، ص: ۱۲۷، ۱۲۵
- ۸۔ محمد آصف خان، دیباچہ، کافیاں شاہ حسین، مطبوعہ، کراچی، سلطان اینڈ سنز، ۱۹۶۶ء، ص: ۴۰
- ۹۔ لطف علی شاہ منظور نقوی، سید، سندھ ماہنامہ، "نمین زندگی" جون ۱۹۵۳ء بحوالہ مخدوم محمد زمان طالب المولاء، "کافی" مطبوعہ، سندھ، بزم طالب المولاء، ہالہ، ۱۹۶۲ء، ص: ۶۳
- ۱۰۔ نور دین حسین بخش، "گننان شریف" دی شیعہ امامی، کراچی، اسماعیلی طریقہ اینڈ ایجنس ایجوکیشن بورڈ برائے پاکستان، ۲۰۰۲ء، ص: ۴۱، ۴۳
- ۱۱۔ موہن سنگھ دیوانہ، ڈاکٹر، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، حصہ اول، مطبوعہ، لاہور، ماڈرن پبلشرز، س ن، ص: ۲۵
- ۱۲۔ میاں ظفر مقبول، کلام شاہ حسین، مطبوعہ، لاہور، مکتبہ دانیال، ۱۹۹۹ء، ص: ۷۵
- ۱۳۔ حفیظ خان، سندھ وادی کی شعوری تاریخ، کافی، ملتان، ملتان انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، ۲۰۱۲ء، ص: ۱۱۹
- ۱۴۔ رازش لیاقت پوری، ایبتاز گیلانی، مرتب، درداں دی ماری دلڑی علیل اے، کلام اللہ ڈیوایا پر جوش، مطبوعہ، ملتان، سرانجی ادبی بورڈ، ۲۰۱۱ء، ص: ۱۳
- ۱۵۔ کیفی جام پوری، سرانجی شاعری، مطبوعہ، ملتان، بزم ثقافت، ۱۹۶۹ء، ص: ۳۱۱
- ۱۶۔ حفیظ خان، سندھ وادی کی شعوری تاریخ، کافی، ملتان، ملتان انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، ۲۰۱۲ء، ص: ۱۱۲، ۱۱۳
- ۱۷۔ ایضاً، ص: ۱۳۸
- ۱۸۔ رفعت عباس، نگہ آدم دا، ملتان، جھوک پرنٹرز، ۲۰۰۹ء، ص: ۱۸
- ۱۹۔ ایضاً، ص: ۸
- ۲۰۔ ایضاً، ص: ۵
- ۲۱۔ رفعت عباس، عشق اللہ سیں جاگیا، مطبوعہ، ملتان، کتاب نگر، ۲۰۰۵ء، ص: ۸

- ۲۲۔ ایضاً، ص: ۵
- ۲۳۔ شمیم عارف قریشی، نیل کتھا، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۸ء، ص: ۸
- ۲۴۔ حفیظ خان، سندھ وادی کی شعوری تاریخ، کافی، ملتان، ملتان انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، ۲۰۱۲ء، ص: ۱۵۲
- ۲۵۔ شمیم عارف قریشی، نیل کتھا، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۸ء، ص: ۱۱۸
- ۲۶۔ ایضاً، ص: ۱۰۲
- ۲۷۔ حفیظ خان، سندھ وادی کی شعوری تاریخ، کافی، ملتان، ملتان انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، ۲۰۱۲ء، ص: ۱۵۲
- ۲۸۔ شمیم عارف قریشی، نیل کتھا، ملتان، جھوک پبلشرز، ۲۰۰۸ء، ص: ۱۱۸
- ۲۹۔ حفیظ خان، سندھ وادی کی شعوری تاریخ، کافی، ملتان، ملتان انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، ۲۰۱۲ء، ص: ۱۵۲
- ۳۰۔ سلیمان سہو، کن توں پہلے، مطبوعہ، لاہور، سانجھ پبلی کیشنز، ۲۰۰۷ء، ص: ۴۵
- ۳۱۔ عبدالباسط بھٹی، سانول سلونے، ملتان، جھوک پرنٹرز، ۲۰۱۳ء، ص: ۲۵
- ۳۲۔ سلیمان سہو، کن توں پہلے، مطبوعہ، لاہور، سانجھ پبلی کیشنز، ۲۰۰۷ء، ص: ۴۷
- ۳۳۔ ایضاً، ص: ۵
- ۳۴۔ ایضاً، ص: ۶
- ۳۵۔ ایضاً، ص: ۶۱
- ۳۶۔ ایضاً، ص: ۸۱
- ۳۷۔ صابر چشتی، (جوگ وند)، جیون جوگ، ملتان، شمارہ ساون بدرا، ۲۰۰۳ء، ص: ۶۴
- ۳۸۔ خالد اقبال، کوہلی دی کاوڑ، ملتان، جھوک پبلشرز، جولائی ۲۰۰۴ء، ص: ۳۶
- ۳۹۔ ایضاً، ص: ۸۷
- ۴۰۔ ایضاً، ص: ۸۲
- ۴۱۔ صابر چشتی، جیون جوگ، ترجمہ شمارہ، ملتان، سوہیل پبلی کیشنز، ۲۰۰۴ء، ص: ۱۰۸